

MOLLA HALİL VE ONUN EL-KÂMÛS'US-SÂNİ Fİ'N-NAHVİ VE'S-SARFİ VE'L-MEÂNİ ADLI ESERİN KAYNAKLARI*

MOLLAH HALİL AND THE SOURCES OF HIS WORK WITH THE NAME OF EL-KÂMÛS'US-SÂNİ Fİ'N-NAHVİ VE'S-SARFİ VE'L-MEÂNİ*

Mahmut TEKİN*

Öz

Bu çalışmada XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılın birinci yarısında yaşamış son dönem Osmanlı âlimlerinden Arap diline çok iyi bir düzeyde vakıf olan Molla Halil'in (ö.1164/1750) *el-Kâmûs'us-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* adlı eserin kaynakları tespit edilmiştir. Bu bakımdan *el-Kâmûs* adlı eserin kaynaklarının ikiye ayrıldığı görülmüştür. Zira Molla Halil, *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde yararlandığı bazı temel kaynakları açık bir şekilde zikretmiştir. O, okurun söz konusu kaynaklara kolay bir şekilde ulaşması adına kaynaklar için rumûz şeklinde birer kısaltma kullandığını kaydeder. Ancak eser incelendiğinde söz konusu rumûzların sadece eserin giriş kısmında verilmiş olduğu ve toplamda kırk varağı geçmediği tespit edilmiştir. Ayrıca Molla Halil'in eserin mukaddimesinde zikretmediği halde eserin ilerleyen sayfalarında çokça istifade ettiği bazı önemli kaynaklar tespit edilmiştir. Dolayısıyla *el-Kâmûs* adlı eserin, sadece mukaddimesinde zikredilen kaynaklardan ibaret olmadığı ortaya çıkmıştır. Son olarak Molla Halil'in, *el-Kâmûs*'ta yararlandığı kaynakları okuyuculara aktarırken bazen sadece müellifin ismini bazen eserin ismini bazen ise her ikisini birlikte zikrettiği görülmüştür. *el-Kâmûs* isimli eserin kaynakları, bu makalede detaylı bir şekilde araştırmacılara tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Molla Halil, Kaynak, el-Kâmûs, Nahiv, Osmanlı Âlimi.

Abstract

In this study, the sources of the work with the name of *el-Kâmûs'us-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* that Mollah Halil (d.1164/1750) who was one of Ottoman scholars between the first second half of XVIII. Century and first half of XIX. Century and had a well level at Arabic language wrote it about Arabic language were determined. So it was seen that the sources of work with the name of *el-Kâmûs* went into division. Because Mollah Halil explicitly mentioned some of main sources that he utilized in the introduction of *el-Kâmûs*. Mollah Halil recorded that he used the abbreviation in the symbol form in order to reach the aforementioned sources easily. However, when we reviewed the work, it was determined that the aforementioned symbols are not more than forty leaves in total and they were given only at the beginning of work. Moreover, it is seen that Mollah Halil utilized mostly some important sources on the oncoming pages of work that he did not mention on the introduction of aforementioned work. Thus, it revealed that the work with the name of *el-Kâmûs*' did not consist of the sources which were mentioned only on the introduction. It was seen that Mollah Halil mentioned the name of author, work and sometimes both them as he transferred the sources, that he used in *el-Kâmûs* to the readers. It was tried to be introduced the aforementioned work's sources in details to researchers on this article.

Keywords: Molla Halil, Source, el-Kâmûs, Nahiv, Ottoman Scholars.

GİRİŞ

İslam âleminin yetiştirdiği önemli dilcilerden biri olan Molla Halil, İslamî ilimlerin hemen hemen bütün alanında eser yazmış önemli bir şahsiyettir. Şüphesiz onun yazdığı eserlerin her biri Müslümanlar için çok değerli birer mirastır. Ancak onun yapıtları arasında yer alan *el-Kâmûs'us-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* adlı eseri ayrı bir öneme sahiptir. Zira Molla Halil tarafından kaleme alınan bu eserin zengin bir kaynak yelpazesine sahip olduğu görmekteyiz. Bundan dolayı *el-Kâmûs*, Molla Halil'in, Arap dili ile ilgili kaleme aldığı en hacimli ve en önemli eseridir. Zira uzun bir dönem medreselerde müderrislik yapmış olan Molla Halil'in elde ettiği bilgileri telif sürecinde iyi bir şekilde yönettiği bilinmektedir. Müellif, bu eserinde nahiv, sarf ve bedi' ilminin konularını geniş bir şekilde işlemiştir. Bir ansiklopedi niteliğinde olan *el-Kâmûs*,

*Bu makale, Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Koordinatörlüğü'nce desteklenen ve devam etmekte olan "Molla Halil'in *el-Kâmûs'us-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* Adlı Eserin Tahkik ve Tahlil" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* This document was made of the doctoral thesis in the name of " Investigation and Review on Mollah Halil's Work with The Name of *el-Kâmûs'us-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni*" which is supported and continued by Dicle University, Coordinatorship of Scientific Research Projects Coordination Unit and it has not been published on any places.

*Diyarbakır Sur Müftülüğü İmam Hatip, mahmuttekin83@hotmail.com.

öğrencilerin Arap dili ve belâgatı alanında ihtiyaç duyduğu bütün konuları kapsamaktadır. Molla Halil'in, bu eserini araştıran bir kişi onun dil konularına ne kadar vakıf olduğunu ve ne kadar büyük bir âlim olduğunu anlayacaktır. el-Kâmûs adlı eserin önemini arttıran bir diğer husus, hiç şüphesiz onun yine Molla Halil'e ait olan el-Kâfiyetü'l-Kubrâ fi'n-Nahv adlı eserin şerhi olmasıdır. Zira el-Kâfiyetü'l-Kubrâ adlı eser, Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve günümüz şark medreselerinde halen okutulmaktadır. Molla Halil, el-Kâfiye adlı eserinde bulunan konuları el-Kâmûs'ta bol örnek vererek tafsilatlı bir şekilde açıklamaktadır. Kısacası Arap dili ve belâgatı sahasında yazılan bu eser, tam bir dil felsefesi niteliğindedir. Zira Molla Halil, Arap dili alanıyla ilgili meseleleri bu şerhte detaylı bir şekilde ele alarak konu hakkında aklî ve naklî delilleri getirmektedir. Bundan dolayı denilebilir ki şu ana kadar Arap Dili ve Belâgatı alanında kaleme alınmış hiçbir eser kaynak ve içerik bakımından el-Kâmûs adlı esere yetişmemiştir. Nitekim Molla Halil'in el-Kâmûs adlı eseri kaynak açısından analiz edildiğinde onun neredeyse kendinden önceki meşhur dilcilerin hepsinden yararlandığı tespit edilmiştir. Ayrıca bir eserin kaynak açısından zengin olması, onun içerik bakımından da zengin olduğunu göstermektedir. Molla Halil, el-Kâmûs adlı eserinde kendinden önce yaşamış âlimlerden yararlanmış. Ancak müellif, onların fikirlerine olduğu gibi katılmamıştır. Çoğu zaman o, söz konusu âlimlerden istifade ederken kendine özgü bir üslup geliştirdiği görülmektedir.

1.1. Molla Halil es-Siirdî

Tam adı Halil b. Molla Hüseyin b. Molla Halid olan Molla Halil, 1164/1750'de Bitlis'in Hizan ilçesinin Süttaş (Eski adıyla Gulpik) köyünde dünyaya gelmiştir. ¹ Molla Halil, ilk medrese eğitimini Gulpik köyünde babası olan Molla Hüseyin b. Molla Halid el-Golâtî'den almıştır. Daha sonra Hizan, Bitlis, Tillo, Cizre ve Irak'ta bulunan âlimlerden de dini ilimlerin bütün dallarından dersler alan Molla Halil, böylelikle medrese eğitimini tamamlamış olmaktadır. Molla Halil, eğitimini tamamladıktan sonra o dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olan Siirt'te otuz yıl gibi uzun bir zaman müderrislik yapmıştır. ² Nitekim o, yaklaşık bir asırlık ömründe Osmanlı devletinde cereyan eden siyasi, sosyal ve kültürel birçok olaya tanıklık etmiştir. Molla Halil, başta çocukları Molla Mustafa, Molla Abdullah ve torunu Molla Ömer gibi yüzlerce kişiyi yetiştirmiştir. Ayrıca bu öğrencilerin çoğuna o dönemin mezuniyet nişanesi olan icâzet belgesini vermiştir. Yaklaşık bütün ömrünü ilimle geçiren Molla Halil, 1259/1843 yılında doksan beş yaşında vefat etmiştir. ³

Bununla beraber o, sadece ders vermekle yetinmemiş ayrıca nahiv, sarf, tefsir, hadis, fıkıh, mantık, ahlâk, siyer, tasavvuf, kelam ve münazara gibi neredeyse islâmî ilimlerin bütün alanlarında eser telif etmiş önemli şahsiyetlerdendir. Molla Halil'in yazdığı eserlerin tam listesi aşağıdaki şekildedir:

Tefsir ve Kur'ân İlimlerine Dâir Eserleri

1. Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb (tam olan tefsir)
2. Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb (el-Kehf sûresine kadar olan tefsir)
3. Diyâu Basireti'l-Kalbi'l-'Arûf fi't-Tecvîd ve'r-Resmi ve Farşî'l-Hurûf
4. Şerhu Diyâu Basireti'l-Kalbi'l-'Arûf fi't-Tecvîd ve'r-Resmi ve Farşî'l-Hurûf
5. Risâle fi 'İlmi't-Tecvîd
6. Tefsîru'l-Besmeleti'Ş-şerîfe
7. Muhtasaru Şerhi'l-Emânî li'ş-Şâtîbî limâ fihî mine'r-Rumûzât ve Mebne'l-Me'ânî

¹ Molla Halil'in doğum tarihi için bkz. İsmail Paşa el-Bâbânî el- Bağdâdî (1951). *Hediyyetu'l-ârifin*. Beyrut: Daru l'hyai't-Turasi'l-'Arabî, c. I, s. 357; Ömer Rıda Kehhâle (1993). *Mu'cemu'l-Muellifin*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, c. I, s. 366; Hayreddin ez-Zirikli (2002). *el-A'lâm kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-arab ve'l-müstarebîn ve'l-müştârikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. bs., c. II, s. 317; Ömer Pakiş (1996). *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*. "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 6; Pakiş (2005). "Molla Halil es-Siirdî, DîA, (c. 31 s. 250). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları; Nejdet Karakaya (2006). *Bir Dilci Olarak Molla Halil es-Siirdî*. "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, s. 19; Mustafa Öncü (2013). *Molla Halil Es-Siirdî'nin 'Basiretu'l-Kulûb Fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb' Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*. "Basılmamış Doktora Tezi", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, s. 20; Abdullah Özcan (2018). *Molla Halil es- Siirdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlili*. "Basılmamış Doktora Tezi", Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, s. 9; Ahmet Tekin (2018). İbnu'l-Hâcib İle Molla Halil es-Siirdî'nin El-Kâfiye Adlı Eserlerinin Mukayesesi. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı. III, s. 889; (2019). Molla Halil es-Siirdî ve el-Manzûmetu'z-Zumurrudiyye Adlı Eseri, Ankara: Uluslararası Taras Shevchenko Kongresi, 1-3.

² Pakiş, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*. s. 9; Öncü, *Molla Halil Es-Siirdî'nin Basiretu'l-Kulûb Fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb' Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*, s. 20; Tekin, *İbnu'l-Hâcib İle Molla Halil es-Siirdî'nin El-Kâfiye Adlı Eserlerinin Mukayesesi*, s. 890; Özcan, *Molla Halil es- Siirdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlili*, s. 1.

³ İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Asâru'l-Musannifin*, c.1, s. 357; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 2, s. 317; Kakhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*. c. 4, s. 117; Pakiş, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*, s. 10; Pakiş, "Molla Halil es-Siirdî", *DîA*, c. 31 s. 250; M. Edip Çağmar (2009). *Molla Halil El-İsirdî'nin Risâletun Fi İlmi't-Tecvîd Adlı Eseri*. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: II, s. 154; Öncü, *Basiretu'l-Kulûb Fi Kelâmi 'Allâmi'l-ğuyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*, s. 24; Cüneyt Gökçe (2015). *Molla Halil Es-Siirdî, Hayatı, Eserleri ve Tekfir Problemine Bakışı Nehcü'l-Enam Adlı Eseriyle Sınırlı*. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 34, s. 78.

Hadis ve Hadis Usulüne Dâir Eserleri

1. Hadîsu'l-Âyâtî'l-Letî Tezharu Kable Hurûci 'Îsâ ve'l-Mehdî/Risâletu'l-Mehdî
2. Usûlu Hadîsi'l-Ezher min Muhtasar ve Şerhihi li'bni Hacer

Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Dâir Eserleri

1. Kitâb fi't-Talâk 'Inde'l-Ekrâd
2. Ma'fuvvâtü'l-'Ucâb Yehtâcuhâ Zü't-Takvâ ve'l-Âdâb
3. Mecme'u'l-Mesâil
4. Menâkibu Eimmeti'l-Mezâhibi'l-Erba'a
5. Mulahhasu'l-Kavâti' ve'z-Zevâcir fi mâ Tekellemû 'ale's-Sağâir ve'l-Kebâir
6. Risâle fi'n-Nezr
7. Risâletu Usûlu'l-Fıkıh's-Şafi'î
8. Zubdetu Mâ fi'l-Fetâva'l-Hadîsiyye fi'l-Ecvibe ve'l-İ'sâi bi Nahvi'l Fadl ve't-Tefdîl ve Umûr Leyse li Ehad' Anha Ğinâ

Kelam ve Akaid Alanında Yazmış Olduğu Eserler

1. Nehcu'l-Enâm li Nef'i'l-'Avâm (Arapça)
2. Nehcu'l-Enâm li Nef'i'l-'Avâm (Kürtçe)
3. Risale fi Akîdeti Cevhereti'l-İslâm
4. Risâle fi'l-Firaki's-Selâs ve's-Seb'in
5. Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid 'alâ mâ Senaha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-'Avâid.

Tasavvuf Alanında Yazdığı Eserler

1. Minhâcü's-Sünneti's-Seniyye fi Adabi Sülûki's-Sufiyye
2. Nebzetu'l-Mevâhibi'l-Leduniyye fi's-Şatahât ve'l-Vahdeti'z-Zâtiyye
3. Risâle fi Beyâni Şurûti'l-Halve ve Âdâbihâ

Arap Dili ve Belâgatı Alanında Yazdığı Eserler

1. el-Kafiyetü'l-Kübra fi'n-Nahvi
2. el-Kamusu's-Sani fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Ma'ânî
3. el-Manzûmatu'z-Zumurrudiyye Mimmâ mine'l-Miftâhu'l-Mecniyye
4. er-Risâletu'l-'Adudiyetu'l-Vad'iyye BimaYuvaddahu Minhu'l-Meram bi'l-Kulliyye
5. Tavdîhu İstiâreti Ebi'l-Kâsım es-Semer kandî el-Humâm bi Ziyâdeti İrâde ve Tebdîli'l-Kelimât Yektedihî'l-Makâm
6. Usûlu Muğni'l-Lebib el-Hâcc min Cem'il-Cevâmi' et-Tâc
7. Tercemetu Meşâhiri'n-Nahvîyyîn ve'l-Luğavîyyîn

Diğer İlimler Alanında Yazdığı Eserler

1. Divânu's-Şi'rbi'l-Kürdiyye ve'l-'Arabiyye
2. Ezhâru'l-Ğusûn min Makûlâti Erbâbi'l-Funûn ve mâ li't-Tâlibi Fîhi min Karri'l-'Ûyûn
3. Mahsûlu'l-Mevâhibi'l-Ehadiyye fi'l-Hasâis ve's-Şemâili'l-Ahmediyye
4. Manzûma fi Âdâb-ı Tehdiyyi't-Tâlib İlâ Tarîki's-Savâb
5. Manzûma fi Mevlidi Hayri'l-Beriyye
6. Muhtasaru'l-Minehi'l-Mekkîyye fi Şerhi'l-Kasîdeti'l-Hemziyye
7. Muhtasaru Mâ li's-Suyûtî min Şerhi's-Sudûr bi Şerhi Hâli'l-Mevta ve Ahvâli'l-Kubûr
8. Risâle fi Vazâif-i A'dâi Cismi'l-İnsân
9. Telmîhu'l-İsâğocî bi'z-Ziyâde Telûhu 'ale'l-Multecî
10. Tercemetu Meşâhiri'n-Nahvîyyîn ve'l-Luğavîyyîn/Tabakâtu'r-Ricâl

1.2. el-Kâmûs'a Genel Bir Bakış

el-Kâmûs, Molla Halil'in, Arap dili ve belâgatı alanında kaleme aldığı en büyük ve en önemli eseridir. Müellif, bu eserinde nahiv, sarf ve bedi' ilminin konularını geniş bir şekilde ele almıştır. Bir ansiklopedi niteliğinde olan *el-Kâmûs*, öğrencilerin Arap dili ve belâgatı alanında ihtiyaç duyduğu bütün konuları karşılamaktadır. Molla Halil'in, bu eserini inceleyen kişi onun Arap diline ne kadar vakıf olduğunu anlayacaktır. *el-Kâmûs*, müellife ait olan *el-Kâfiyetu'l-Kubrâ fi'n-Nahv* adlı eserin geniş bir şerhi niteliğindedir. Nitekim *el-Kâfiye* adlı eserinde yer alan konular için bu eserde bol örnek verilerek ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Arap dili ve belâgatı alanında yazılan bu eser, tam bir dil felsefesi niteliğindedir. Zira Molla Halil, Arap dili alanıyla ilgili meseleleri bu şerhte detaylı bir şekilde ele alarak konu hakkında aklî ve naklî deliller getirmektedir.

Eserin nahiv bölümünü oluşturan konular klâsik dil kitaplarında olduğu gibi isim, fiil ve harf bâblarından oluşmaktadır. Sarf kısmı ise ism-i mensup, ism-i alet, ism-i tasğir, ism-i zaman, ism-i mekân, ibdal ve i'lal gibi konulardan ibarettir. Molla Halil, *el-Kâmûs'un*, sonuna *el-Kâfiye* adlı eserinde bulunmayan bazı konuları eklemiştir. Yapılan eklemelerle eser, okuyuculara ayrı bir keyif ve ilmî bir zevk tattırmaktadır. Bunlardan birincisi Bahaüddin Muhammed el-Huseynî'ye ait *el-Mutarrez* isimli lügaz derlemesidir.⁴ Diğerleri ise bedii ilminden ibaret olan sözü güzelleştiren sanatlarla (muhassinat-ı lafziyye ve maneviyye) ilgili bölümdür. Bu bölüm, kendi içerisinde üç kısma ayrılıyor. Birincisi, Sa'duddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Mutavvel Şerhu Telhisi'l-Miftâh* adlı eserinden alınmış olan bedi' kısmıdır.⁵ İkincisi, Safiyuddin Abdulaziz'in (ö. 750/1349) 145 beyitten müteşekkil olan *el-Kâfiyetu'l-Bediiyye 'an-i'l-Medâihî'n-Nebeviyye* adlı eseridir.⁶ Üçüncüsü, Aişe bint Yûsuf el-Ba'unî'nin *el-Fethu'l-Mubin fi Medhi'l-Emîn* adlı eseridir. Kısacası Molla Halil tarafından yazılan bu eseri, birçok ilim dalını barındırdığı ve meseleleri tafsilatlı bir şekilde ele aldığı için neredeyse Arap dili ve belâgatı alanında başka kitaplara ihtiyaç bırakmayacak derecede çok zengin bir eserdir.

1.3. Eserin Kaynakları

Bir eserin kaynak açısından zengin olması, onun içerik bakımından da zengin olduğunu göstermektedir. Molla Halil tarafından yazılan *el-Kâmûs* adlı eserin zengin bir kaynak yelpazesine sahip bir eser olduğunu görmekteyiz. Denilebilir ki şu ana kadar Arap dili ve belâgatı alanında yazılmış hiçbir eser kaynak ve içerik bakımından *el-Kâmûs* adlı esere yetişmemiştir. Nitekim Molla Halil, daha önce medreselerde derlediği bilgileri telif sürecinde iyi bir şekilde yönetmiştir. O, eserinde kendi görüşlerini zikrettiği gibi kendinden önce yaşamış âlimlerin görüşlerinden de büyük ölçüde istifade etmiştir. Müellif *el-Kâmûs'ta*, kendilerinden istifade ettiği âlimlerin görüşlerine bazen olduğu gibi katılmış, bazen de bu görüşlere katılmayarak kendilerini şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.

Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eseri, kaynak açısından analiz edildiğinde onun neredeyse kendinden önceki meşhur dâricilerin hepsinden alıntıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira Molla Halil yazmış olduğu mukaddimede *el-Kâmûs* adlı eserin kaynaklarının büyük bir kısmını açıkça zikretmektedir.⁷ Ancak Molla Halil'in eserin ilerleyen sayfalarında mukaddimede zikretmediği bazı önemli kaynaklardan çokça alıntı yaptığını görmekteyiz. Molla Halil, söz konusu kaynaklara kolay bir şekilde ulaşmak için bunlara rumûz şeklinde birer kısaltma kullandığını kaydeder. Ancak eseri incelediğimizde söz konusu rumûzların sadece eserin baş tarafında verilmiş olup toplam 40 varağı geçmemektedir.⁸

Molla Halil, *el-Kâmûs'ta* yararlandığı kaynakları okuyuculara aktarırken bazen sadece müellifin ismini bazen sadece eserin ismini bazen de her ikisini birlikte vermektedir. Molla Halil'in eserin mukaddimesinde zikrettiği kaynakları aşağıda detaylı bir şekilde tanıtmaya çalışacağız.

1.4. el-Kâmûs'un Mukaddimesinde Zikredilen Kaynakları

1.4.1. el-Fevâidu'd-Diyâiyye

Nûruddin Abdurrahmân b. Nizâmiddin Ahmed'e ait olan bu eserin asıl adı *el-Fevâidu'd-Diyâiyye fi Şerhi'l-Kâfiye* olduğu hâlde, şark bölgesindeki medreselerde *Molla Câmî* adıyla meşhur olmuştur.⁹ Bu eser, yazıldığı günden bu güne kadar yüzlerce yıldır İslâm âleminde bulunan medreselerde okutulmaktadır.

⁴ Molla Halil es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfî ve'l-Me'âni* (mahtut. Abdulkahhar nüshası), c. 2, s. 262-275.

⁵ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfî ve'l-Me'âni* (mahtut. Abdulkahhar nüshası), c. 2, s. 275-289.

⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfî ve'l-Me'âni* (mahtut. Abdulkahhar nüshası), c. 2, s. 289-302.

⁷ Bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfî ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 68-69.

⁸ Molla Halil'in zikrettiği rumûzlar şöyledir: Molla Câmî'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*'si için ج, İsamuddin el-İsferâyînî'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserin haşiyesi için ح, İsamuddin el-İsferâyînî'nin İbnü'l-Hacib'e ait *el-Kâfiye*'nin şerhi için ع, İsamuddin el-İsferâyînî'nin hem haşiyeye hemde şerhinin bir arada verilmesi için ع, Abdulgafûr'un *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserin haşiyesi için ع, el-Habisinin *Şerhu'l-Kâfiye*'si için ص, el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye*'si için و ve diğer bazıları için de başka rumûzlar kullanılmıştır.

⁹ Bu eser, Abdurrahman Ercan Elbinsoy tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (İstanbul 1987).

Özellikle Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan medreselerde özel bir ilgiyle karşılandığını görmekteyiz.¹⁰ Molla Câmî tarafından yazılan bu eser, İbnu'l-Hacib'in *el-Kâfiye* adlı eserinin en önemli şerhlerindedir. Nitekim Molla Câmî, gençlik yıllarından hayatının sonuna kadar bütün vaktini hep öğrenmek ve öğretmekle geçirmiştir. O, adı geçen eseri, vefatından kısa bir süre önce oğlu Diyâuddin Yusuf için kaleme almıştır.¹¹ Bunu bizzat kendisi eserin mukaddimesinde açık bir şekilde ifade etmektedir.¹² Molla Câmî, *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserini kaleme alırken genel olarak kendisinden önce İbnu'l-Hacib'in *el-Kâfiye* adlı eseri üzerine yazılan şerhlerden büyük ölçüde istifade etmiştir. Bu kaynaklar arasında en önemli paya sahip hiç şüphesiz Necmu'l-Eimme lakabıyla meşhur olan Radiyyuddîn Muhahammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eseridir.

Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eseri baştan sona kadar incelediğinde onun Molla Câmî'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserinden büyük ölçüde yararlandığı görülecektir. Hatta onun eserinin Molla Câmî'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*'sini yeni bir forma sokup zengin bir içerik kazandırdığını söyleyebiliriz. Ancak buna rağmen Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta Molla Câmî'yi sadece iki yerde kaynak olarak vermektedir.¹³ Bazen *el-Kâmûs*'ta, Molla Câmî'nin görüşü aktarıldıktan sonra hemen akabinde eleştiri oklarına tabi tutulduğuna da şahid oluyoruz. Örneğin, İbnu'l-Hâcib, "Üç harften oluşan ism-i maksûrun elifi vavdan kalb olmuşsa tesniye esnasında o elif vav olur, yoksa yâ olur"¹⁴ şeklinde bir ifade kullanıyor. Molla Câmî de İbnu'l-Hâcib'in ibaresinde geçen "yoksa" kelimesinden elifin aslı bilinmiyor veya elif aslı olup Araplardan bize imâleli şeklinde gelmişse anlamında bir çıkarımda bulunmuştur.¹⁵ Molla Halil ise Molla Câmî'nin bu kelamını nakletmiş ve şerh esnasında verdiği kayıtları yetersiz bularak kendisine itiraz etmiştir.¹⁶ Zira Molla Halil, Molla Câmî'nin "İmalenin tek sebebi elifin yâ'dan kalb olduğudur" şeklinde bir açıklama daha vermesi gerektiğini söylemektedir.¹⁷

1.4.2. el-Elfiyye ve Şerhleri

Ebü 'Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdillâh b. Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Ceyyânî'ye (ö. 672/12749) ait olan bu eserin asıl adı *el-Hulasa*¹⁸ veya *Hulâsatü'l-Elfiyye* olduğu halde İslâm âleminde *el-Elfiyye*¹⁹ ismiyle meşhur olmuştur. Bu eser, yazıldığı günden bu güne kadar üzerinde onlarca şerh yazılmıştır. İbn Mâlik tarafından yazılan bu eser, yüzlerce yıldır dünyanın her yerinde bulunan medreselerde ders kitabı olarak okutulan ve ezberletilen belli başlı nahiv eserlerinin en önemlileri arasında bulunmaktadır. İbn Mâlik'ten önce İbn Mu'ti (628/1230) de *el-Elfiyye* adında manzum bir eser telif etmiştir.²⁰ Nitekim İbn Mu'ti'nin adı geçen eseri, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* adlı eseri kadar rağbet görmemiştir. İbn Mâlik, *el-Elfiyye* dışında *el-Kâfiyetu's-Şâfiye*, *el-Vâfiye fi Şerhi'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, *Şerhu't-Teshîl* gibi önemli eserleri kaleme almıştır.²¹ *el-Elfiyye* üzerine yazılmış olan bazı önemli şerhler arasında *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, *Şerhu İbn-i'Âkil'ala Elfiyyeti İbni Malik*, *el-Behcetü'l-Mardîyye*, *Şerhu'l-Eşmûnî* gibi eserleri sayabiliriz.

Molla Halil, toplam beş yerde *el-Kâmûs*'ta, *el-Elfiyye* ve onun şerhlerinden alıntı yapmıştır.²² Müellif, bu alıntılarının beşinde de İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* ve onun şerhlerine yer verirken onun adından hiç bahsetmemiştir.²³ Molla Halil, filolojik meselelerde hüküm verirken İbn Mâlik gibi önceki dilcilerin görüşlerinden de haberdar olduğu ve kaynakları iyi bir şekilde analiz ettiği izlenimini vermektedir. Nitekim o, *فَأَمَّا تَرْيِبٌ*²⁴ gibi nûn-ı sakile ile te'kid edilmiş muzari fiilin nûn ile fiil arasında vav, yâ ve elif girdiğinden dolayı bu fiillerin mebni değil bilakis bunlar *el-Elfiyye* ve şerhlerinde kabul edildiği gibi takdire

¹⁰ Şark medreselerinde bu eseri okuyan öğrencilere "talib" denilmektedir.

¹¹ Ömer Okumuş (1993). Câmî, Abdurrahman. *DİA*, (c. VII, s. 94-99). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

¹² Nûruddin Abdurrahmân b. Nizâmiddin Ahmed Câmî (2016). *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, c. 1, s. 25.

¹³ Bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 643, c. 2, s. 48.

¹⁴ Câmî, *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*, c. 2, s. 518-519.

¹⁵ Câmî, *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*, c. 2, s. 519.

¹⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 48.

¹⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 48.

¹⁸ Muharrem Çelebi (1989). *Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış*. D.E.Ü. sayı: 5, s. 2.

¹⁹ Manzum olarak yazılmış bin beyitten ibaret olduğu için el-Elfiyye adıyla meşhur olmuştur.

²⁰ Çelebi, *Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış*, s. 2.

²¹ Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kâyyim el-Cevziyye (1954). *İrşâdu's-Sâlik ilâ Hâll-i Elfiyyeti İbn Mâlik Tahkik*, Muhammed b. 'Avvâd b. Muhammed es-Sehlî, Riyâd: Advâ'u's-Selef, c. 1, s. 9-18; Abdülbâki Turan (1999). İbn Mâlik. *DİA*, (c. xX, s. 169). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Hamit Yürter (2018). *Abdulkerîm El-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi*. "Basılmamış Doktora Tezi", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, s. 97-98.

²² Bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 37, 77, 104, 112, 264.

²³ Molla Halil, İbn Mâlik'in *Teshîl* ve diğer eserlerinden alıntı yaparken onun ismini vermektedir. Ancak müellif, *el-Elfiyye*'den kaynak verdiğinde İbn Mâlik'in ismini vermemiş sadece *el-Elfiyye* veya *el-Elfiyye* ve şerhlerinde şeklinde kaydeder.

²⁴ Yûnus, 10/89.

²⁵ Âl-i İmrân, 3/186.

²⁶ Meryem, 19/26.

mu'rab olduğunu söyler.²⁷ Molla Halil, yaklaşık olarak *el-Kâmûs*'un yüz yirmi yedi yerinde İbn Mâlik'in adına yer vermiştir.²⁸ İbn Mâlik'in *el-Kâfiyetu's-Şâfiye*'si *el-Kâmûs*'ta bir yerde geçerken²⁹ onun *Teshîl* isimli eseri ise kırk dokuz kez geçmektedir.³⁰ Molla Halil, İbn Mâlik'in *Teshîl* isimli eserini mukaddimedeki kaynakları arasında zikretmediği halde ondan çok istifade ettiği anlaşılmaktadır. Molla Halil, ondan alıntı yaparken, genel olarak *في التسهيل* , *(Teshîl*'de zikretmiş) *في التسهيل* , *(Teshîl*'de..) , *على ما في التسهيل* (*Teshîl*'de olduğu gibi) , *قال في التسهيل* (*Teshîl*'de söylemiş) gibi ifadeleri kullanmaktadır. Molla Halil, muzari fiilin mansûb olarak geldiği yerler hakkında açıklama yaparken şöyle demektedir: “*قد يجيئني فيكرمني*” cümlesini İbn Mâlik'in *Teshîl*'inde muzari fiilin mansûb olarak geldiği yerlerden biri de “*قد*” edatından sonra olduğu şahit olarak getirilmiştir.³¹ Zira bu cümlede *فيكرمني* muzari fiil, “*قد*” edatından sonra geldiği için mansûb olmuştur.

1.4.3. Radiyyuddîn el-Esterâbâdî'nin Şerhu'l-Kâfiye'si

Molla Halil'in *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde kaynakları arasında açıkça zikrettiği bu eser, Necmu'l-Eimme lakabıyla meşhur Radiyyuddîn Muhahammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî'ye (ö. 688/1289) aittir. Bağdât dil mektebine mensûp olan el-Esterâbâdî, bu eseriyle İbnu'l-Hâcib'in kaleme aldığı *el-Kâfiye* adlı eserini detaylı bir şekilde şerh etmiştir. Diyebiliriz ki Radiyyuddîn'in İslam dünyasında meşhur olmasının en önemli sebebi, İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserlerine yazdığı şerhlerdir. el-Esterâbâdî dönemindeki dilcileri etkilediği gibi kendisinden sonra gelen dilcilerin büyük bir kısmını de etkilemiştir. Nitekim İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseri üzerine yazılmış şerhlerin büyük bir kısmında onun etkisi açık bir şekilde görülmektedir.³²

Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta nahiv ve sarf konularında bilgi verirken Radiyyuddîn el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eserinden istifade etmekte ve ondan bolca alıntı yapmaktadır. Nitekim Molla Halil, yaklaşık olarak *el-Kâmûs*'un yüz kırk dört yerinde Radiyyuddîn el-Esterâbâdî'nin adına yer vermiştir.³³ Molla Halil ondan alıntı yaparken genellikle “*قال الرضي*”, “*أنكر الرضي*”, “*في الرضي*” şeklindeki ifadeleri kullanmaktadır. Bilindiği gibi tabî'ler içinde yer alan bedel ile atf-ı beyân arasında önemli bir fark yoktur. Normal olarak atf-ı beyân olan bir kelimenin aynı zamanda bedel olarak da değerlendirildiğini söyleyebiliriz. Nitekim Molla Halil, bu konuyla ilgili Radiyyuddîn el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eserinden şu bilgilerin yer aldığını beyân etmektedir: “*Benim için şu ana kadar bedel ile atf-ı beyân arasında önemli bir fark ortaya çıkmış değildir. Sibeveyh'in el-Kitâb adlı eserinden anlaşıldığı gibi atf-ı beyânın bedelin kendisi olduğu kanaatindeyiz. Zira Sibeveyh, el-Kitâb adlı eserinde atf-ı beyân konusunu zikretmezken ona örnek olabilecek kelimeleri de bedel olarak kabul etmektedir...*”³⁴

1.4.4. 'İsâmuddîn el-İsferâyini'nin Şerhu'l-Kâfiye ve el-Fevâ'idu'd-Diyâiyye Adlı Eserin Haşiyesi

Bu her iki eser de Ebû İshâk 'İsâmuddîn İbrahîm b. Muhammed b. 'Arabşah el-İsferâyini'ye (ö. 945/1538) aittir.³⁵ İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseri üzerinde önemli bir çalışma yapan el-İsferâyini'nin, Molla Halil'i büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir. Molla Halil, bu her iki eseri de *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde kaynakları arasında açık bir şekilde zikretmektedir.³⁶ *el-Kâmûs*'un içeriği incelendiğinde Molla Halil'in büyük ölçüde el-İsferâyini'den istifade ettiği anlaşılabacaktır. Özellikle *el-Kâmûs*'un büyük bir

²⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 264.

²⁸ Not: Aynı sayfada birden fazla yer alan isimler olduğundan buradaki sayısal verilerde kitabın her bir sayfasında kaynağın sadece bir defa yer alması dikkate alınmıştır. İbn Mâlik için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 115, 125, 131, 166, 169, 190, 202, 215, 244, 254, 264, 285, 288, 310, 344, 373, 377, 383, 387, 395, 403, 415, 430, 433, 443, 449, 452, 461, 464, 478, 482, 494, 499, 532, 552, 555, 556, 570, 574, 589, 598, 603, 622, 624, 644, 648, 654, 660, 670, 696, 705, 749, 753, 757, 761, 769, 770, 773, 774, 778, 780, 782, 785, 787; c. 2, s. 43, 97, 45, 167, 169, 177, 204, 223, 255, 296, 304, 305, 313, 319, 323, 325, 333, 364, 367, 372, 374, 382, 421, 428, 453, 483, 504, 512, 514, 515, 518, 521, 522, 531, 539, 543, 545, 548, 563, 569, 570, 572, 599, 624, 642, 643, 644, 650, 651, 653, 661, 663, 665, 674, 700, 705, 727, 735, 760, 765, 766, 770, 774.

²⁹ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 97.

³⁰ *Teshîl* için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 361, 439, 555, 570, 592, 618, 619, 639, 654, 730, 793; c. 2, s. 17, 37, 63, 74, 191, 206, 283, 299, 302, 305, 310, 341, 344, 353, 355, 356, 358, 360, 363, 364, 366, 368, 371, 402, 408, 412, 528, 545, 562, 597, 651, 672, 678, 684, 690, 718, 737, 770.

³¹ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 290.

³² Sadrettin Gümüş (1999). *Râdi el-Estirâbâdî. DİA*, (c.XXXIV, s. 387-388). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

³³ el-Esterâbâdî için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 79, 93, 96, 122, 123, 134, 142, 164, 224, 225, 229, 244, 245, 249, 255, 263, 267, 272, 299, 324, 326, 330, 334, 337, 358, 362, 364, 365, 372, 379, 383, 392, 394, 404, 421, 424, 444, 461, 474, 479, 482, 487, 488, 489, 569, 570, 579, 600, 606, 615, 617, 620, 628, 635, 636, 639, 649, 650, 657, 670, 682, 693, 701, 703, 708, 709, 710, 719, 722, 735, 741, 744, 747, 760, 761, 762, 766, 776, 782, 789, 790; c. 2, 4, 21, 22, 23, 33, 36, 42, 48, 49, 60, 63, 66, 68, 73, 74, 79, 114, 160, 161, 166, 189, 193, 195, 196, 203, 204, 223, 225, 268, 273, 274, 279, 295, 345, 355, 356, 358, 360, 364, 367, 368, 381, 382, 391, 403, 416, 485, 512, 537, 562, 563, 567, 568, 571, 584, 597, 643, 647, 658, 665, 691, 740, 743.

³⁴ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 600.

³⁵ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 69.

³⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'s-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 69.

bölümünü el-İsferâyini'nin kaleme aldığı *Şerhu'l-Kâfiye*'si oluşturmaktadır. Ancak birçok yerde Molla Halil, el-İsferâyini'den istifade ettiği halde onu kaynak olarak göstermemiştir.³⁷ Molla Halil'in kaynakları arasında yer alan el-İsferâyini'nin her iki eseri üzerinde yaptığımız araştırma neticesinde onun *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eseri yaklaşık olarak *el-Kâmûs*'un on altı yerinde geçmektedir.³⁸ el-İsferâyini'nin *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adlı eserin haşiyesi yedi,³⁹ onun vad' ilmi konusunda yazdığı risale ise toplam *el-Kâmûs*'un iki yerinde geçmektedir.⁴⁰

Molla Halil eserinde dil ile ilgili konuları işlerken el-İsferâyini'nin ismi geçen eserlerinden istifade etmekte ve ondan nakiller yapmaktadır. Molla Halil, genel olarak ondan alıntı yaparken "في عصام الشرح" "في عصام الشرح" gibi ifadeler kullanmaktadır. Molla Halil, bazen İsmâ'm'dan nakil yaparken dolaylı olarak el-Firûzâbâdî (ö. 816/1413)'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinden de nakillerde bulunmuştur. Örneğin müellif eserinde ağırlık birimi olan okka hakkında bilgi verirken منقولاً عن القاموس "İsmâ'm'ın *el-Kâmûsu'l-Muhît*'ten naklettiğine göre" diyerek ikisinden de nakillerde bulunmuştur.⁴¹

1.4.5. Muğni'l-Lebîb 'an Kütübî'l-E'ârîb

Molla Halil'in *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde kaynakları arasında zikrettiği bu eser, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm'a (ö. 761/1360) aittir. Bağdât ekolüne mensup olan İbn Hişâm, Arap dilinin bütün inceliklerine vâkıf olup neredeyse kendi döneminde yaşamış olan bütün dil âlimlerini geçmiştir. İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi önemli âlimler, İbn Hişâm'ın gramer öncülerinden olan Halil b. Ahmed'in en meşhur öğrencisi olan Sibeveyhi'den bile daha âlim olduğunu söylemişlerdir.⁴² Nitekim onun *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin formatındaki bir eser Arap dili ve belâgatı alanında şu ana kadar yazılmış değildir. İbn Hişâm tarafından yazılan *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb* adlı eser, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde harf ile edâtlar hakkında bilgi verilirken İkinci bölümünde ise cümle ve cümlenin çeşitleri hakkında tafsilatlı bir şekilde bilgi verilmiştir.

Molla Halil, *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde *Muğni'l-Lebîb*'ten bahsederken *el-Kâmûs*'un harf bölümünün büyük bir kısmını ondan alıntı yaptığını açıkça zikretmiştir.⁴³ Ayrıca Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta geçen ayet ve beyitlerin büyük bir bölümünün tahlilini *Muğni'l-Lebîb*'ten almıştır.⁴⁴ Molla Halil'in kaynakları arasında yer alan *Muğni'l-Lebîb* adlı eseri yaklaşık olarak *el-Kâmûs*'un elli dört yerinde geçmektedir.⁴⁵ Müellif, *Muğni'l-Lebîb* adlı eserden istifade ederken genel olarak صاحب المغني "Muğni'nin sahibi" في المغني "Muğni'de.." gibi ifadeler kullanmaktadır. İbn Hişâm'ın, *Muğni'l-Lebîb*'te nahiv kaidelerini temellendirirken Kur'anî delillere sık bir şekilde başvurduğu görülmektedir. Örneğin Molla Halil, فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُم مُّقْتَصِدٌ "Allah onları karaya çıkararak kurtardığı vakit içlerinden bir kısmı orta yolu tutar"⁴⁶ âyetini irab ederken, İbn Hişâm'a ait bir yorumu şöyle özetlemiştir: "Ayette geçen fâ (ف) harfi "لَمَّا"nın cevabında gelmemiş olup onun cevabı mahzuftur. Kelamın takdiri انقسموا إلى قسمين فمنهم مقتصد ومنهم غير ذلك, şeklidir.⁴⁷ Görüldüğü gibi Molla Halil burada İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb*'teki ifadesini kullanarak söz konusu "لَمَّا"nın asil cevabının mahzup olan انقسموا إلى قسمين cümlesi olduğunu belirtmektedir.

1.4.6. el-Mufassal

Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer b. Ahmed ez-Zemahşerî'ye (ö. 538/1143) ait olan bu eser de *el-Kâmûs*'un kaynakları arasında yer almıştır.⁴⁸ ez-Zemahşerî, pek çok ilimde olduğu gibi Arap dili ve belâgatı alanında da otoriteleşmiş büyük bir alimdir. ez-Zemahşerî tarafından kaleme alınan bu eser, Arap dilinin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır.⁴⁹ Nitekim onun özeti mahiyetinde olan *el-Ummûzec* adlı eseri günümüzde hala şark bölgesinde bulunan bazı medreselerde okutulmaktadır. Onu ezbere bilen pek çok sayıda hoca ve talebe vardır. Zira ez-Zemahşerî'nin bu eseri, bölge medreselerinde yüzyıllardır okutulan

³⁷ Molla Halil, eserin pek çok yerinde böyle hareket etmiştir. Ancak bunların büyük bir kısmı tahkik bölümünde tespit edilmiştir.

³⁸ el- el-İsferâyini için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 356, 569, 579, 609, 610, 619, 636, 716, 730, 761; c. 2, s. 3, 74, 164, 509, 667, 740.

³⁹ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 121, 131, 323, 400, 610, 744.

⁴⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 81; c. 2, 173.

⁴¹ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 400.

⁴² M. Reşit Özbalkıç (1999). İbn Hişâm en-Nahvî. *DİA*, (c. XX, s. 74), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁴³ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 69.

⁴⁴ Tahkik bölümünde bu yerlerin büyük bir kısmı izah edilmiştir.

⁴⁵ *Muğni'l-Lebîb* için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 82, 151, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 219, 225, 231, 244, 326, 343, 361, 363, 393, 428, 499, 501, 529, 564, 570, 598, 628, 635, 636, 698, 753, 756, 759, 762, 764, 770, 772, 780, 782; c. 2, s. 280, 281, 352, 365, 367, 545, 663, 665, 672, 674, 679, 691, 711, 739, 751.

⁴⁶ Lokman, 31/32.

⁴⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni* (tahkik kısmı), c. 1, s. 770.

⁴⁸ ez-Zemahşerî hakkında detaylı bilgi almak için bkz. Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu (2013). *Zemahşerî. DİA*, (c. 44, s. 235-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁴⁹ *el-Mufassal* hakkında detaylı bilgi almak için bkz. Mehmet sami Benli (2005). *el-Mufassal. DİA*, (c. XX, s. 368-369). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İbnu'l-Hacib'in *el-Kâfiye* ve Çarperdi (ö.746/1346)'nin *el-Muğnî fi 'ilmi'n-Nahv* adlı eserleri için temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Nahiv ilminde gramer öncülerinden olan Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra ez-Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eseri ikinci ana kaynak olarak kabul edilmiştir.⁵⁰ Molla Halil, eserinin otuz üç yerinde⁵¹ *el-Mufasssal*'den nakil yaparken onun müellifi olan ez-Zemahşerî'den ise yaklaşık yetmiş bir kere söz etmektedir.⁵² Molla Halil, eserin birçok yerinde *el-Mufasssal*'den istifade etmiştir. Onun ez-Zemahşerî'nin görüşlerine karşı teslimiyetçi bir tavır içinde olmadığı görülmektedir. Nitekim o, bazı yerlerde ez-Zemahşerî'nin görüşünü aktarırken ona itirazda bulunmaktadır. Örneğin Molla Halil, *وَأَسْتَوْتُ بِعَطِيكَ رَبِّكَ فَتَرَضَى* "Pek yakında Rabbin sana verecek de hoşnut olacaksın"⁵³ âyetini irab yönünden tahlil ederken, âyette geçen *لَسَوْفَ* 'nin başındaki *ج* harfinin ez-Zemahşerî'nin kabul ettiği gibi ibtida harfi olmadığını bilakis İbnu'l-Hacib'in de dediği gibi bu lamın tekid lamı olduğunu kaydeder.⁵⁴ Nitekim ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzil* adlı tefsirinde bu âyeti irab ederken, bu lamın ibtida harfi olduğunu ve ondan sonra gizli bir *انث* zamiri ise mahzûf mübteda olduğunu dile getirmektedir.⁵⁵

1.4.7. el-Kâmûsu'l-Muhît

Molla Halil'in *el-Kâmûs*'un birincil kaynakları arasında zikrettiği bu eser, Ebû Tâhir Muciduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. 'Umer eş-Şîrâzî el-Fîrûzâbâdî'ye (ö. 816/1413) aittir. Yedi yaşında Kur'an-ı Kerim'i ezberleyen Fîrûzâbâdî, İran'ın Şîrâz bölgesinde dünyaya gelmiştir. Fîrûzâbâdî tarafından kaleme alınan *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eser, lügat kaynakları arasında telif edilen en meşhûr eserlerden biridir. Nitekim eser üzerinde yapılmış ta'lîk, ihtisâr ve şerhler dikkate alındığında *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i övmek için sarfettiğimiz cümlelerin ne kadar gerçeği yansıttığı ortaya çıkacaktır.⁵⁶ Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde geçen bazı garib kelimeleri tahlil ederken Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinden çok yerde istifade etmiştir. Müellif, genel olarak bu eseri isim vererek kaynak olarak kullanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Halil yaklaşık yüz otuz üç yerde *el-Kâmûsu'l-Muhît*'ten alıntı yapmıştır.⁵⁷ Molla Halil, bu eserden faydalanırken genel olarak *في القاموس (el-Kâmûs'ta..)* gibi ifadeleri kullanmaktadır. Örneğin o, "لا غير" kelimesinden sonra müstesnanın bazen mahzûf olarak geldiğini buna delil olarak da Fîrûzâbâdî'nin, *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinde Araplardan böyle bir şeyin duyulduğu yönündeki görüşünü dile getirir.⁵⁸ Molla Halil, *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserden lügat açısından geniş bir şekilde yararlanmıştır. Nitekim o, *بأدى* kelimesinin *el-Kâmûsu'l-Muhît*'te yaklaşık on farklı şekilde geldiğini söyler.⁵⁹ Başka bir yerde ise Molla Halil, *أف* kelimesi için Fîrûzâbâdî'nin kırk farklı lügatı *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinde saydığını dile getirir.⁶⁰

1.4.8. Hâşiyetu Abdilgafûr el-Lârî

el-Kâmûs'un kaynakları arasında yer alan bu eser, Radiyyuddin Abdulgafûr el-Lârî (ö. 912/1504)'nin *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adlı esere yazdığı önemli bir haşiyedir. Zira şark medreselerinde bu eser, ibaresinde bulunan ince ve dakik nükteleriyle meşhurdur. Günümüzde hala şark bölgesinde bulunan pek çok medreselerde okutulan bu eserin metodu ağır ve edebî ifadelerden oluştuğu için bazı medreselerde ders kitapları sırasından kaldırılmıştır. Nitekim Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta bu eserden daha ziyade 'İsâmuddîn el-İsferâyînî tarafından kaleme alınan *'İsâm 'ala'l-Câmû ve 'İsâm 'ala'l-Kâfiye* adlı eserlerden daha çok istifade ettiği bilinmektedir. Bundan dolayı medrese âlimleri arasında meşhur olan müellifin 'İsâm'cı olduğu kanaatini desteklemektedir. Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) en meşhur talebelerinden olan el-Lârî'nin, Seydası

⁵⁰ Ebu'l-Fidâ İmâmuddîn İsmail b. Ömer, İbn Kesîr(1991). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Nşr. Ali Şîri), Beyrut: Mektebetu'l-Me'ârif, c.13, s.121.

⁵¹ *el-Mufasssal* için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 76, 79, 82, 128, 261, 266, 283, 296, 366, 394, 396, 403, 421, 509, 527, 601, 731; c. 2, s. 52, 81, 98, 101, 103, 113, 154, 313, 336, 423, 436, 441, 458, 467, 487.

⁵² ez-Zemahşerî için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 49, 50, 57, 82, 105, 203, 207, 212, 238, 252, 333, 374, 415, 486, 549, 559, 579, 582, 583, 593, 596, 643, 648, 686, 687, 741, 773; c. 2, 236, 275, 290, 300, 306, 313, 315, 419, 422, 441, 487, 519, 522, 526, 530, 544, 567, 578, 586, 612, 615, 624, 625, 628, 634, 637, 659, 665, 668, 669, 674, 695, 696, 699, 715, 718, 724, 734, 747, 753, 758, 761, 816, 21.

⁵³ ed-Duhâ, 93, 5.

⁵⁴ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 761.

⁵⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer b. Ahmed ez-Zemahşerî (tsz.). *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, c. 4, s. 767.

⁵⁶ Hulusi Kılıç (1996). Fîrûzâbâdî. *DİA*, (c. XIII, s. 142-145). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁵⁷ *el-Kâmûsu'l-Muhît* için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 56, 61, 94, 95, 97, 106, 107, 128, 129, 130, 133, 137, 244, 245, 264, 274, 276, 289, 308, 313, 375, 400, 405, 418, 428, 435, 439, 448, 493, 497, 526, 628, 698, 699, 701, 702, 703, 705, 706, 707, 709, 710, 711, 712, 725, 726, 727, 730, 733, 736, 739, 773, 780, 782, 787; c. 2, s. 22, 24, 59, 61, 66, 68, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 117, 129, 139, 145, 146, 174, 176, 180, 205, 226, 229, 240, 241, 243, 246, 247, 248, 250, 252, 254, 259, 261, 309, 355, 425, 426, 429, 440, 453, 455, 465, 487, 493, 509, 556, 557, 624, 629, 676, 790, 809, 815, 819.

⁵⁸ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 439.

⁵⁹ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 733.

⁶⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 733.

gibi vahdet-i vücud nazariyesini kabul ettiği kaynaklarda geçmektedir. ⁶¹ *el-Kâmûs*'ta tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde Abdulgafûr ismi geçmektedir.⁶² Molla Halil, Abdulgafûr'un eseri üzerine yazılan *es-Siyâlkûtî*'nin (ö. 1067/1657) *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Abdilğafûr* adlı eserinden ise isim vermeden dört yerde alıntı yapmıştır.⁶³

1.4.9. Hadâiku'd-Dekâik

Sadullah el-Berde'î (ö. 609/1212)'ye ait olan bu eser de *el-Kâmûs*'un kaynakları arasında yer almıştır. Bu eser, ez-Zemahşerî tarafından kaleme alınan *el-Unmûzec* adlı eserin şerhidir. Nitekim el-Berde'î tarafından yazılan bu eser, Molla Câmî'nin *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adlı eserinin formatında bir kitap olup nahiv alanında pek çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. el-Berde'î *Hadâiku'd-Dekâik*'in ihtiva ettiği dil konuları, rahatlıkla karşısındaki okuyucuyu ikna etmeye sahip bir güçtedir. ez-Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eseri üzerine yazılmış şerhler içerisinde bugüne kadar *Hadâiku'd-Dekâik* kalitesinde bir eserin yazıldığı duyulmamıştır. Bu eser, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan bazı medreselerde halen okutulmaktadır. Daha önce bu kitap, neredeyse bölgedeki bütün medreselerde sıra kitapları arasında yer alıyordu. Ancak daha sonra es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin İbn Mâlik'in *Elfiyye* adlı eseri üzerine yazmış olduğu *el-Behcetü'l-Mardıyye* adlı eseri onun yerine geçmiştir.⁶⁴ *el-Kâmûs*'ta tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yerde bu eserin ismi geçmektedir.⁶⁵ Eserin bazı yerlerinde ise müellif, isim vermeden el-Berde'î'nin *Hadâiku'd-Dekâik* adlı eserinden yararlandığı tespit edilmiştir. Söz konusu yerler tahkik bölümünde detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta *Hadâiku'd-Dekâik* adlı eserden yararlanırken *وما في سعد الله الأتمودج* "Sadullah *el-Unmûzec*'te olduğu gibi", *وعليه جرى شرح الأتمودج*, "*el-Unmûzec* şarhi de bu yönde fikir beyan etmiştir" ifadelerini kullanmıştır. Örneğin müellif, fiilimsi konusundaki konu ile ilgili ihtilafaları aktarırken bunların mahzuf fiillerle mansûb birer masdar olduğu görüşünü aktarmış, akabinde ise *el-Unmûzec* adlı eserin şarihinin de böyle bir düşüncüyü kabul ettiğini söylemiştir.⁶⁶

1.4.10. el-Muvaşşah 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hacib

Şemsuddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Habisi (ö. 731/1330)'ye ait olan bu eser, Molla Halil'in bizzat *el-Kâmûs*'un kaynakları arasında saydığı eserlerdendir. Eser, Suriye'de 'İsâm Darra tarafından tahkik edilmiştir. 927 sayfadan oluşan bu eser, Suriye Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır. Bu eserin, İbnu'l-Hacib'in *el-Kâfiye* üzerinde yazılan şerhler arasında Radiyyuddin el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eserinden sonra ikinci sırada yer aldığı söylenmektedir. Tespitlerimize göre Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta sadece bir yerde bu eserden alıntı yapmıştır.⁶⁷ Örneğin Molla Halil, terhîm bölümünde tesniye olan "زيدان" gibi isimleri işlerken bu isimlerin tahfif esnasında sonunda bulunan ن harflerinin düşeceğini söyler. el-Habisi ise bu isimlerin tahfif olabilmesi için tesniye olduktan sonra harflerle mu'rab olması gerektiğini savunmuştur. Ancak Molla Halil, böyle bir şartı el-Habisi'den başka hiç kimseden duymadığını söylemektedir.⁶⁸

1.4.11. Şerhu's-Şâfiye

Ebu'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf Çârperdî (ö.746/1346)'ye ait olan bu eser, sarf ilminde herkesçe bilinen İbnu'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı eserin şerhidir.⁶⁹ Büyük Şafîi fakihlerinden olan Çârperdî, sarf, nahiv, fıkıh tefsir ve diğer ilim dallarında önemli eserler yazmıştır. Özellikle onun nahiv ilminde kaleme aldığı *el-Muğnî fi 'ilmi'n-Nahv* adlı eseri, yüzlerce yıldır medreselerde okutulmakta ve talebeler tarafından ezberlenmektedir. İbnu'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı eseri üzerine yazılan bu eser, genel olarak söz konusu alanla ilgili ihtiyacı karşıladığı bilinmektedir. Zira Çârperdî'nin bu eseri incelendiğinde üslubunun gayet sade ve anlaşılabilir bir üslup olduğu ve mümkün olduğunca edebî ifadelerden kaçındığı anlaşılabilmektedir. Nitekim *eş-Şâfiye* gibi dili ve üslubu zor bir eser, ancak dili kolay ve üslubu yumuşak bir serhle anlaşılabilir.

⁶¹ DiA (1998). Abdulgafûr-i Lâri. *DiA*, (c. I, s. 204–205), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁶² es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 121.

⁶³ es-Siyâlkûtî'nin *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Abdilğafûr* için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 404, 534, 660; c. 2, s. 64.

⁶⁴ Nitekim böyle bir bilgi bölgede bulunan yaşlı imamlar arasında meşhurdur. Molla Feyzi Güzelsoy, 30.05. 2019 Tarihli görüşme.

⁶⁵ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 401, 698.

⁶⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 698.

⁶⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 313.

⁶⁸ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 313.

⁶⁹ Çârperdî'nin Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnu'l-İmâd el-'Akkrî (1986). *Şezerâtu'z-zeheb fi ehbâri men zeheb*. (Tahkik), Abdulkadir Arnavût, Mahmûd Arnavût, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, c. 8, s. 256; Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (1986). *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, c. 1, s. 303; Mehmet Şener (1993). Çârperdî. *DiA*, (c. VIII, s. 230–231); Ahmet Tekin (2019). Çârperdî'nin "el-Muğnî fi 'ilmi'n-Nahv" Adlı Eseri. *Mardin: II. Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, s. 285-286.

Çârperdî tarafından yazılan bu eserin, birden fazla baskısı piyasada bulunmaktadır. Molla Halil, bu eseri, *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde ismen zikretmiştir. Molla Halil, *el-Kâmûs*'un sarf bölümünün büyük bir kısmını bu eserden ve diğer eş-Şâfiye şerhlerinden aldığını sarahaten söylemiştir.⁷⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Halil, yaklaşık üç kere isim vererek bu eserden alıntı yapmıştır.⁷¹ Ancak tahkik kısmında yaptığımız araştırma neticesinde Molla Halil'in bu eserden pek çok defa isim vermeden yararlandığı tespit edilmiştir. Molla Halil bazen, Çârperdî'nin ibaresini olduğu gibi hiç tasarruf etmeden alıntı yapmaktadır. Bazı yerlerde ise Molla Halil, ibareyi olduğu gibi değil gerekli gördüğü tasarruflarda bulunarak eserden yararlanmıştır. Örneğin Molla Halil, sonu mahzûf olan *دم* ve *يد* gibi isimlerden bahsederken *وفي الجاربردي تتمه لهذا فراجعه* "Bunun tamamlayıcısı (detayı) Çârperdî'dir ona müracaat et" der.⁷²

1.5. el-Kâmûs'un Mukaddimesinde Zikredilmeyen Kaynakları

1.5.1. Ebû Amr b. el-'Alâ

Buraya kadar Molla Halil'in *el-Kâmûs*'un mukaddimesinde ismen zikrettiği kaynakları izah etmeye çalıştık. Ancak Molla Halil, eserin mukaddimesinde *el-Kâmûs*'un kaynakları arasında isim vermediği halde eserin ilerleyen sayfalarında çokça faydalandığı bazı kaynaklar daha vardır. Bu kaynakları kronolojik sırayla vereceğimiz için ilk önce Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan başlayacağız. Müellif, yaklaşık olarak *el-Kâmûs*'un on altı yerinde Ebû 'Amr Zebbân b. el-'Alâ b. 'Ammâr el-Mâzinî el-Basrî'r (ö. 154/771)den bahsetmiştir.⁷³ Nahiv ve kıraat ilminde meşhur olan Ebû Amr, kıraati hüccet olarak kabul edilmiş ve dilciler tarafından filolojik meselelerde onun kıraatiyle istişhad edilmiştir. Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı esrinde Ebû 'Amr'in kurrânın imamı, nahiv ilminde mahir ve Halil b. Ahmed'den daha üstün olduğunu iddia etmiştir.⁷⁴ Molla Halil, Ebû 'Amr'den nakilde bulunurken genel olarak *كقراءة أبي عمرو* "Ebû Amr'in kıraati gibi.." ifadesini kullanmaktadır. Nitekim Molla Halil, irab zammesinin bazen tahfif edildiğini Ebû 'Amr'in kıraatinden şu ayetleri şahid olarak getirmiştir: *يُنصِرْكُمُ* "Allah size yardım ederse."⁷⁵ *يُنصِرْكُمُ* "farkında mısınız?"⁷⁶ *يَأْمُرْكُمُ* "Allah (bir sığır kesmenizi) emrediyor".⁷⁷ Zira Ebû 'Amr, yukarıda geçen her üç fiilin sonundaki irab lameti olan ref'eyi hafzedip fiileri meczum olarak okumuştur. Molla Halil'in eserinde sarf ilmindeki mîzân-mevzûn ilişkisi hakkında da bilgi verirken yine Ebû 'Amr'den istifade etmektedir. Nitekim Molla Halil, bir adama özel isim olmuş *موسى* kelimesi için Ebû 'Amr'a göre *مُفْعَل* veznindedir şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Çünkü Ebû 'Amr, söz konusu ismin nekire edildiğinde munsarîf olduğunu fakat *فُعْلَى* kelimesinin hiçbir şekilde munsarîf olamayacağını söylemektedir.⁷⁸ Bu da *موسى* kelimesinin *فُعْلَى* vezninde değil de *مُفْعَل* vezninde olduğunu göstermektedir.

1.5.2. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî

el-Kâmûs'un kaynakları arasında yerini koruyan başka bir âlim, Basra dil ekolünün öncüsü sayılan Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) hocası Halil b. Ahmed (ö. 175/791) el-Ferâhidî'dir. Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde yaklaşık altmış iki yerde Halil b. Ahmed'den alıntı yapmaktadır.⁷⁹ Molla Halil, Halil b. Ahmed'den nakilde bulunurken genel olarak *عند الخليل* "Halil'e göre..", *كما هو مذهب الخليل* "Halil'in benimsediği gibi" *قال الخليل* "Halil demiştirki..." gibi ifadeler kullanmaktadır. Molla Halil, yukarıda bahsi geçen alıntılarının tümünde Halil b. Ahmed'in meşhûr eseri *Kitâbu'l-'Ayn*'e sadece bir kez değinmiştir.⁸⁰ Bazı yerlerde Molla Halil, Halil b. Ahmed ile birlikte onun meşhûr öğrencisi Sîbeveyhi'nin adına da yer vermektedir. Örneğin Molla Halil, Sarf ilminin önemli konularından biri olan ism-i mensûb konusunu işlerken şöyle demektedir: "Sîbeveyhi, Arapların *عبد المناف* ismini nisbet yaparken *منافي* dediklerini Halil b. Ahmed'e sordum, bunun kıyâsi olarak birinci isme nisbet yapılması gerektiği ancak iltibas korkusundan dolayı Araplar, *منافي* dediklerini söyler."⁸¹ Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserin başka bir yerinde ise yine Sîbeveyhi ile Halil b. Ahmed arasında geçen soru-cevapları şöyle aktarmaktadır: Sîbeveyhi, Halil b. Ahmed'den *كُنَيْتٍ* kelimesinin niçin tasğîr edildiğini

⁷⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 69.

⁷¹ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 263; c. 2, s. 108, 147.

⁷² es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 147.

⁷³ Ebû Amr Zebbân b. el-'Alâ için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 297, 298, 455, 631, 678, 679; c. 2, s. 124, 125, 127, 429, 496, 499, 501, 734, 783, 785.

⁷⁴ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 297.

⁷⁵ Âli-İmrân, 3/160.

⁷⁶ el-Enâm, 6/109.

⁷⁷ el-Bakara, 2/67.

⁷⁸ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 429.

⁷⁹ Halil b. Ahmed için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 31, 85, 272, 286, 296, 297, 298, 303, 334, 355, 374, 381, 415, 422, 449, 455, 457, 458, 537, 344, 612, 624, 629, 632, 633, 690, 703; c. 2, 132, 142, 143, 152, 156, 175, 259, 268, 269, 276, 281, 282, 323, 339, 436, 438, 442, 443, 444, 447, 458, 467, 482, 483, 484, 546, 557, 609, 649, 656, 699, 704, 768.

⁸⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 442.

⁸¹ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 152.

sormuş, o ise bu kelimenin kırmızı ile siyah (kestane) arasındaki bir renge konulduğunu dolayısıyla bu manayı ifade etmek amacıyla mezkûr kelimenin tasğîr olduğunu söylemektedir.⁸²

1.5.3. Sibeveyhi

Hiç şüphesiz bu kaynakların başında yer alan Arap dili alanında önemli bir konuma sahip Basra dil ekolünün öncüsü sayılan Sibeveyhi'dir (ö. 180/796).⁸³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta yaklaşık iki yüz kırk yedi yerde Sibeveyhi'nin adına yer vermektedir.⁸⁴ Molla Halil, Sibeveyhi'den nakilde bulunurken genel olarak قال سيبويه "Sibeveyhi demiştirki...", عن سيبويه "Sibeveyhi'ye göre..", gibi ifadeleri kullanmaktadır. Bununla birlikte Molla Halil'in Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde alıntı yaptığı bir takım bilgilerin mevcut baskılarında bulunmadığı tespit edilmiştir. Örneğin müellif, eserinde marifelerin sıralanışı Sibeveyhi'ye göre zamir, alem, mübhem, (ism-i mevsûl, ism-i işaret) marife bir isme muzaf, münâdâ ve elif lâm ile marife olan isim şeklinde olduğunu söyler. Ancak yapılan araştırma neticesinde Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde böyle bir bilginin yer almadığı ve orada marifelerin sıralanışı alemiyet (özel isim olma), marifeye muzaf, elif lâm ile marife olan isim, mübhem isimler ve zamirler şeklinde olduğu tespit edilmiştir.⁸⁵ Molla Halil, başka bir yerde yine Sibeveyhi'nin الله lafzı celâlinin alem olmasına rağmen أعراف المعارف olarak kabul ettiğini söyler.⁸⁶ Ancak Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinin baştan sona incelenmesine rağmen böyle bir bilgiye rastlamadık.

1.5.4. el-Kisâi

Kûfe nahiv mektebinin kurucusu Ebû'l-Hasen 'Alî b. Hamza el-Kisâi (ö. 189/805) de Molla Halil'in kendisinden nakilde bulunduğu önemli bir dilcidir. el-Kisâi, aynı zamanda yedi kıraat imamından biridir. Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde yaklaşık olarak yetmiş yerinde el-Kisâi'den alıntı yapmıştır.⁸⁷ Müellif, el-Kisâi'den yararlanırken genel olarak خلافا للكسائي "el-Kisâi'den farklı olarak", عند الكسائي "el-Kisâi'ye göre..", حكمي الكسائي "el-Kisâi anlatmıştır..", gibi ifadeleri kullanmaktadır. Burada müellifin *el-Kâmûs* adlı eserinde el-Kisâi'den yararlandığı birkaç yeri aktaracağız. Örneğin Molla Halil, gayr-ı munsarif konusunda أشياء kelimesi hakkında el-Kisâi'nin ilgi çekici bir görüşüne yer vermektedir. Nitekim el-Kisâi, bu kelimenin أفعال vezninde olup فعلاء kelimesine benzediğinden ya da bu kelimenin kendisi olduğundan dolayı sebepsiz olarak gayr-ı munsarif olduğunu söyler.⁸⁸ Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde zamirlerin mevsûf olamayacağı konusunda Cumhûrun görüşünü benimsediği görülmektedir. Ancak el-Kisâi, gâib zamirlerin mevsuf olabileceğini ve لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ "İlâhınız bir tek Allah'tır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmândır, rahîmdir"⁸⁹ ayetinde geçen الرَّحْمَنُ ve الرَّحِيمُ kelimeleri gâib zamire هُوَ sıfat olup bedel olmadığını söylemektedir.⁹⁰ Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta el-Kisâi'nin nahiv ilmi hakkında söylediği şu güzel şiiri de nakletmektedir:

وَبِهِ فِي كُلِّ عِلْمٍ يُتَنَفَّعُ
مَرَّ فِي الْمُنْطِقِ مَرًّا وَاسْتَعْمَعَ
مِنْ جَلِيسٍ نَاطِقٍ أَوْ يَسْتَمَعُ
هَابٌ أَنْ يَنْطِقَ جُبْنًا فَانْقَمَعُ
كَانَ مِنْ خَفْضٍ وَ مِنْ نَصْبٍ رَفَعُ

إِنَّمَا النَّحْوُ قِيَّاسٌ يُتَّبَعُ
وَإِذَا مَا أَنْقَنَ النَّحْوُ الْقَتَى
وَإِنْقَاهُ كُلُّ مَنْ يَعْرِفُهُ
وَإِذَا لَمْ يَعْرِفِ النَّحْوُ الْقَتَى
فَتَرَاهُ يَنْصِبُ الرَّفْعَ وَمَا

Nahiv ancak tabi olunan bir kıyastır, her ilimde onunla (nahivle) fayda görülür.

Kişi nahv-i iyice kavradığı zaman konuşmada iyice yol alır ve geniş dağarcıklı olur.

⁸² es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 132.

⁸³ Basra ile Kûfe âlimleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz. M. Cevat Ergin (2003). 'Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri. *Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, s.1.

⁸⁴ Sibeveyhi için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 86, 115, 129, 131, 132, 134, 137, 142, 143, 150, 179, 181, 182, 187, 188, 206, 213, 219, 220, 232, 252, 263, 264, 272, 274, 284, 286, 287, 288, 298, 304, 306, 311, 315, 323, 329, 334, 336, 337, 338, 343, 346, 361, 363, 364, 365, 377, 380, 381, 383, 388, 392, 394, 427, 430, 431, 434, 435, 444, 445, 450, 451, 459, 463, 470, 486, 493, 494, 509, 515, 526, 528, 530, 535, 537, 539, 540, 556, 560, 572, 590, 594, 615, 624, 625, 629, 630, 631, 634, 635, 688, 687, 693, 696, 702, 716, 718, 730, 744, 745, 746, 762, 766, 767, 769, 778, 782, 789, 790; c. 2, s. 3, 4, 17, 22, 25, 51, 57, 70, 77, 78, 98, 102, 103, 108, 110, 114, 117, 125, 132, 135, 140, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 152, 156, 167, 169, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 187, 191, 195, 196, 198, 212, 215, 224, 225, 230, 231, 239, 259, 268, 274, 283, 290, 296, 300, 303, 316, 323, 339, 341, 342, 346, 347, 371, 373, 378, 386, 398, 403, 405, 417, 418, 419, 420, 424, 430, 431, 432, 433, 436, 439, 440, 443, 444, 447, 452, 458, 461, 462, 467, 469, 470, 473, 474, 475, 482, 505, 515, 517, 531, 536, 546, 547, 553, 575, 578, 584, 693, 605, 606, 616, 639, 650, 652, 658, 662, 665, 669, 673, 674, 679, 694, 714, 715, 727, 742, 745, 756, 764, 765, 775, 791, 792.

⁸⁵ Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî (1988). *el-Kitâb*. Tahkik, Abdusselâm Muhammed Hârun, Kahire: Mektebetu'l-Hânicî. c. 2, s. 5.

⁸⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 4.

⁸⁷ el-Kisâi için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 172, 225, 241, 242, 248, 251, 287, 293, 325, 327, 355, 426, 479, 534, 538, 571, 606, 633, 685, 686, 690, 710, 743, 757, 758; c. 2, s. 26, 30, 49, 109, 135, 179, 180, 193, 194, 228, 240, 242, 268, 288, 289, 291, 308, 324, 325, 392, 403, 407, 428, 429, 489, 490, 519, 549, 571, 585, 591, 597, 600, 605, 614, 615, 658, 661, 746, 749.

⁸⁸ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 131.

⁸⁹ el-Bakara, 2/163.

⁹⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 534.

Orada oturan, konuşan ya da dinleyen onu tanıyan herkes kendisinden (yanlış konuşuruz korkusuyla) sakınır.

Kişi nahv-i anlamadığı zaman korkudan konuşmaktan çekinerek vazgeçer.

Mecrur ve mansûb olanı merfu, merfu olanı da mansûb yaptığını göreceksin.⁹¹

1.5.5. el-Ferrâ

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (ö. 207/822) de Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eserin kaynakları arasında yer almıştır. Onun lakabı olan Ferrâ her ne kadar "kürk yapan, kürk satan" anlamına geliyorsa da kaynaklarda onun bu meslekle meşgul olduğuna dair hiçbir bilgi geçmemektedir.⁹² Kendisi, Kûfe nahiv mektebinin kurucusu olan el-Kisâî'nin öğrencisidir. Ancak Ferrâ hocası Kisâî'yi bile zamanla gölgede bırakmıştır. Nitekim kendisi hayatta iken Kûfeliler tarafından el-Kisâî'den daha büyük bir âlim kabul edildiği kaynaklarda geçmektedir.⁹³ Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde yaklaşık olarak doksan altı meselede el-Ferrâ'dan alıntı yapmaktadır.⁹⁴ Molla Halil, el-Ferrâ'dan istifade ederken genel olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: "el-Ferrâ'dan farklı olarak", "el-Ferrâ'ye göre.." "حكي الفراء "el-Ferrâ anlatmıştır.." "قال الفراء "el-Ferrâ demiştirki..".

Molla Halil'in el-Ferrâ'dan alıntı yaptığı birkaç meseleyi burada izah etmeye çalışacağız. Örneğin müellif, "وَكُلُّ وَعْدِ اللَّهِ الْحُسْنَى ...Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadedmiştir..."⁹⁵ âyetini irab yönünde tahlil ederken, âyette geçen وَعْدِ kelimesinde كُلُّ kelimesine dönen gizli bir zamirden bahseder. Nitekim el-Ferrâ, كُلُّ kelimesine dönen zamirin hazfinin kıyası olduğunu söyler. Molla Halil, el-Ferrâ'nın bu görüşünü وَعْدِ الفراء قياسيًّا şeklinde dile getirmiştir.⁹⁶

Müellif, fiile benzeyen harfler olarak bilinen اِنْ ve kardeşlerinin haberini işlerken el-Ferrâ'ya nisbet edilen enteresan bir bilgiye yer vermektedir. Molla Halil'in verdiği bilgiye göre el-Ferrâ, "اليت"nin⁹⁷ haberinin mansûb olarak gelebildiğini söylemiştir.⁹⁸ Ancak Molla Halil, buna itiraz ederek bunun kötü bir lûgat olduğunu söyler.⁹⁹ Molla Halil, *el-Kâmûs*'un başka bir yerinde ise bu meselenin altında yatan temel sebebi şu cümlelerle açıklamaktadır: "el-Ferrâ ve arkadaşları لَيْتَ زَيْدًا قَائِمًا terkebini caiz kılmıştır. Bütün nahiv âlimleri böyle bir terkiye cevaz verir ancak ihtilaf bu terkinin tevilindedir. el-Ferrâ, لَيْتَ زَيْدًا قَائِمًا terkinde لَيْتَ kelimesi, "تمنيت" kelimesinin tevilde olduğu için her iki kelimeyi de nasb etmiştir. Bundan dolayı cümlede hazıf söz konusu değildir".¹⁰⁰

Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde terhîm olgusunu işlerken Basralı dilcilerin ileri sürdüğü şartları getirdikten sonra Kûfeliler ve el-Ferrâ'nın ileri sürdüğü şartlardan da bahsetmektedir. Nitekim söz konusu kelimenin terhîm olabilmesi için Kûfelilere göre sadece 'alemiyet şart iken el-Ferrâ'ya göre 'alemiyet ile birlikte kelimenin orta harfinin de hareketli olması gerekmektedir.¹⁰¹ el-Ferrâ'ya göre "حكم" kelimesi ortası hareketli olduğu için terhîm edilirken "يا حك" olur. Kûfelilere göre ise terhîmde sadece 'alemiyet şart olduğu için "زيد" kelimesi de terhîm edilir ve "يا زي" şeklinde gelmektedir. Molla Halil, eserin başka bir yerinde cerr harflerinden olan مِ harfinin bazen zait olarak geldiğini ve bunu ilk defa tespit eden kişi de el-Ferrâ olduğunu söylemektedir.¹⁰² Nitekim Molla Halil, "أَفِيْدَةٌ مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ" "Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyvedici kıl"¹⁰³ âyetini irab açısından tahlil ederken şöyle demektedir: "el-Ferrâ bazı kurrânın kıraatına dayanarak bu âyette geçen تَهْوِي kelimesinin vâvı meftuh olup مِ kelimesinin de zait olduğunu söylemiştir".

Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde İstisnâ edatlarından olan حَاشَا kelimesi ile ilgili bilgi verirken el-Ferrâ'dan yararlanmıştı. Nitekim Molla Halil, nahiv âlimlerinden olan el-Ferrâ ve ez-Zameşerî'nin حَاشَا'nın

⁹¹ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 27.

⁹² Zülfikar Tüccar (1995). FERRÂ. Yahyâ b. Ziyâd. *DÎA*. (c. XII, s. 406-408). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁹³ Tüccar (1995). FERRÂ, Yahyâ b. Ziyâd. *DÎA*, c. 12, s. 406-408.

⁹⁴ el-Ferrâ için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 40, 41, 94, 163, 166, 167, 172, 214, 230, 241, 242, 293, 307, 311, 313, 315, 323, 325, 327, 374, 416, 420, 425, 430, 446, 453, 468, 474, 482, 483, 484, 486, 487, 552, 553, 571, 580, 596, 609, 627, 630, 633, 654, 726, 734, 735; c. 2, s. 57, 59, 75, 76, 77, 101, 117, 128, 132, 176, 180, 208, 228, 268, 272, 274, 276, 308, 369, 372, 373, 389, 404, 416, 419, 431, 432, 433, 440, 521, 550, 569, 573, 591, 593, 594, 597, 599, 601, 612, 613, 642, 650, 655, 735, 744, 756, 736, 774.

⁹⁵ en-Nisâ, 4/95.

⁹⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 214.

⁹⁷ Normal şartlarda fiile benzeyen harfler olarak bilinen اِنْ ve kardeşlerinin isim cümlesinin başına gelmekte, ismi nasb edip haberi de ref' etmektedir. Ancak el-Ferrâ, bu harfler içerisinde bulan "اليت" hem ismini hemde haberini mansûb yaptığını söylemiştir. Ona göre "اليت" bir isim cümlesinin başına geçerse ليت زيدا قائم değil bilakis ليت زيدا قائما şeklinde gelir.

⁹⁸ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 245.

⁹⁹ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 245.

¹⁰⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 613.

¹⁰¹ es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 311.

¹⁰² es-Siirdî, *el-Kâmûs'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 521.

¹⁰³ İbrâhîm, 14/37.

câmid ve muteaddî bir fiil olup kendisinden sonra gelen ismi mansûb yaptığını söyler. Buna delil olarak Araplardan hikâye edilen *حاشا الشيطان وابن الأصبغ* “*Şeytan ve İbn İsbâğ dışında..*” cümlesidir.¹⁰⁴ Molla Halil, ل lâm harfinin hazfinden bahsederken yine el-Ferrâ’dan yararlanmışır. Nitekim o, bu duruma delil olarak el-Ferrâ’dan şu ayeti *الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ* “*İman eden kullarıma söyle: Namazlarını dosdoğru kılsınlar*”¹⁰⁵ istihsad etmiştir.¹⁰⁶ Zira el-Ferrâ, ayette geçen *يُقِيمُوا* fiili muzari, mukaddar cerr harfi olan ل lâm ile meczum olmuş, kelimenin aslı *ليقيموا* olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷ Ancak Molla Halil, Cumhûra göre ayette geçen *يُقِيمُوا* fiili muzari, mukaddar harfi cerr olan ل lâm ile meczum değil bilakis emir olan *قُلْ* fiilinin cevabında geldiği için meczum olduğunu söyler.¹⁰⁸

1.5.6. Ebû Ubeyde

Molla Halil’in kaynakları arasında yer alan dilcilerden biri de ilk defa lügat ilmini tedvin eden Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî’dir (ö. 210/825). Kureys’in Teym koluna mensup olan Ebû Ubeyde hakkında el-Cahiz’in (ö. 255/869) şu sözü: “Yeryüzünde ilimleri Ebû Ubeyde’den daha iyi bilen bir Harici yoktur”¹⁰⁹ sözü onun Arap dili konusunda ne kadar âlim ve yetkin bir kişiliğe sahip olduğunu teyit etmektedir. Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde yaklaşık olarak on bir yerde Ebû Ubeyde’den alıntı yapmıştır.¹¹⁰ Molla Halil, Ebû Ubeyde’den yararlanırken genel olarak *قال أبو عبيدة* “*Ebû Ubeyde demiştirki..*” ifadesini kullanmaktadır. Örneğin Molla Halil, atif harflerinden olan munkatı *أَمْ* hakkında Ebû Ubeyde’den şunları nakletmektedir: “Atif harfi olan munkatı *أَمْ* bazen sadece istifham için kullanılıyor. Nitekim *كذبتك عنيك* “*Gözün mü? Seni yalanlamış yoksa Vasıt’ta (bir yerin adı) mı gördün?*” şiirinde geçen *أَمْ رَأَيْتَ* kelimesi *هل رأيت* anlamındadır.¹¹¹ Dolayısıyla Ebû Ubeyde, yukarıdaki şiirde geçen *أَمْ* kelimesinin istifham için kullanıldığını söylemiştir.

1.5.7. el-Ahfeş

Sibeveyhi’den sonra Molla Halil’in sıklıkla ismini zikrederek ondan alıntı yaptığı dilcilerden biri Sibeveyhi’nin öğrencisi el-Ahfeş’tir (ö. 215/830).¹¹² Molla Halil, *el-Kâmûs*’ta nahiv ve sarf konularını işlerken el-Ahfeş’ten çokça istifade etmekte onun ismini yaklaşık yüz kırk yerde vermektedir.¹¹³ Molla Halil, el-Ahfeş’ten nakilde bulunurken genel olarak *خلافًا للأخفش* “*el-Ahfeş’ten farklı olarak*”, *عند الأخفش* “*el-Ahfeş’e göre..*”, *حكي الأخفش* “*el-Ahfeş hikaye etmiştir*”, *قال الأخفش* “*el-Ahfeş demiştirki...*”, *كما هو مذهب الأخفش* “*el-Ahfeş’in benimsediği gibi*” bunlara benzeyen ifadeleri kullanmaktadır. Molla Halil’in *el-Kâmûs* adlı eserinde el-Ahfeş’le ilgili dikkatimizi çeken bir husus vardır. Eserin birden fazla yerinde *خلافًا للكوفيين والأخفش* “*el-Ahfeş ve Kûfelilerden farklı olarak...*” el-Ahfeş’in ismi sıkça Kûfelilerle beraber zikredilmiştir. Müellif genellikle çok garib bilgileri el-Ahfeş’ten nakil ediyor. Örneğin o, harf bâbında atif harflerinden vav (و) hakkında bilgi verirken bir kısım âlimler, el-Ahfeş ve Kûfeliler tarafından zait harfler arasında vav (و) harfinin de olduğu tespit edildiğini söyler. Nitekim bu kişiler, *حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا* “*oraya varıp da kapıları açıldığında*”¹¹⁴ âyetini irab açısından tahlil ederken, *وَفُتِحَتْ* kelimesinde geçen vav (و) harfinin zait bir harf olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁵

Molla Halil, gayr-ı munsarîf konusunu işlerken *أحمر* gibi alem olmuş açık bir vasfın nekre edildiğinde o kelimenin munsarîf olup olmadığı hususunda Sibeveyhi ile öğrencisi el-Ahfeş arasında yaşanmış bir tartışmaya değinmiştir. Söz konusu tartışmada, el-Ahfeş, böyle bir kelime nekre olduğunda artık munsarîf olur. Çünkü kelimedeki bulunan asıl vasfiyyet ‘alemiyyet ile birlikte gitmiş, ‘alemiyyet de nekrelik

¹⁰⁴ es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 426.

¹⁰⁵ İbrahim, 14/31.

¹⁰⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 308.

¹⁰⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 308.

¹⁰⁸ es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 308.

¹⁰⁹ es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 56.

¹¹⁰ Ebû Ubeyde için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 428, 495, 753; c. 2, s. 39, 53, 428, 429, 487, 516, 653, 661.

¹¹¹ es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 661.

¹¹² Basra Dil Ekolü içerisinde bulunan üç el-Ahfeş bulunmaktadır. Birincisi el-Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793), bu zat Sibeveyhi’nin hocasıdır. İkincisi, el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), bu zat Sibeveyhi’nin öğrencisidir. Üçüncüsü ise el-Ahfeş el-Aşğar (ö. ?/?). Ali B. Suleyman’dir. Bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 34.

¹¹³ el-Ahfeş için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 132, 133, 139, 142, 143, 152, 181, 183, 184, 213, 231, 232, 244, 245, 295, 312, 314, 316, 329, 332, 335, 344, 361, 364, 379, 382, 407, 417, 424, 427, 439, 440, 446, 461, 486, 534, 556, 585, 593, 594, 608, 610, 615, 633, 637, 691, 694, 714, 717, 730, 738, 751, 758, 761, 764, 777, 782, 785; c. 2, s. 17, 30, 39, 63, 73, 80, 114, 120, 121, 122, 134, 147, 148, 149, 161, 162, 163, 167, 194, 212, 247, 268, 269, 271, 281, 282, 287, 311, 323, 344, 369, 392, 418, 419, 432, 435, 436, 443, 446, 458, 465, 469, 470, 473, 474, 475, 484, 511, 512, 518, 527, 536, 538, 550, 557, 570, 573, 576, 599, 600, 605, 612, 615, 616, 626, 628, 642, 643, 648, 674, 681, 713, 734, 764, 765, 766, 767, 782, 785.

¹¹⁴ ez-Zumer, 39/71, 73.

¹¹⁵ Bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*’s-Sâni fi’-n-Nahvi ve’-s-Sarfi ve’-l-Me’âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 626.

ile gittiğinde *أحمر* gibi kelimelerin munsarif olduğunu söyler. Sibeveyhi ise *أحمر* gibi kelimelerin nekre olsa da yine gayr-ı munsarif olduğunu söyler. Zira Sibeveyhi, nekrelikten sonra daha önce kelimedede bulunan asıl vasfiyet tekrar geri geldiğini dolayısıyla böyle bir kelimenin nekre olsa da yine gayr-ı munsarif olduğunu söyler.¹¹⁶

Söz konusu kelimenin gayr-ı munsarif olmasının nedeniyle ilgili Sibeveyhi ile öğrencisi el-Ahfeş arasında yaşanmış tartışmada Molla Halil, el-Ahfeş'in görüşünün daha isabetli olduğunu söyler. Zira müellif, vasfiyyetin 'alemiyet ile birlikte gittiğini *والزائل لا يعتبر من غير ضرورة* "Giden (kaybolan/ortada olmayan) ise zaruret olmadan itibar edilmez" diyerek el-Ahfeş'e olan desteğini açık bir şekilde ilan etmiştir.¹¹⁷ Görüldüğü gibi Molla Halil, farklı görüşleri sunmakla yetinmez bununla birlikte bu görüşleri mukayese eder ve mukayese neticesinde bazılarını reddeder bazılarını da kabul eder.

1.5.8. el-Muberred

Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eserinde yararlandığı dilcilerden biri de Ebû'l-'Abbâs el-Muberred'dir (ö. 286/900). Molla Halil, yaklaşık olarak *el-Kâmûs*'un seksen beş yerinde el-Muberred'in ismine yer vermiştir.¹¹⁸ Molla Halil, genel olarak el-Muberred'den istifade ederken *خلفا للمبرد* "el-Muberred'den farklı olarak", *عند المبرد* "el-Muberred'e göre..", *يحكي المبرد* "el-Muberred anlatıyor..", gibi ifadeleri kullanmaktadır. Müellif, *رب* manasında olan *و* harfinden bahsederken Kûfeliler ve el-Muberred'e göre bu *و*'n bizzat amil olduğunu söyler. Zira bunlara göre mezkûr *و* daha önce atf harfi iken sonradan *رب* manasına intikal edip onun gibi amel etmiştir.¹¹⁹ Molla Halil, konuyu devam ederken Sibeveyhi ve ona tabi olanlara göre mezkûr *و*'n atf harfi olduğunu ve kendisinden sonra *رب* kelimesinin mukadder olduğunu söyler.¹²⁰

Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde sarf ilminin önemli konularından biri olan ism-i tafdil hakkında bilgi verirken ism-i tafdil sulâsî mücerred bir fiilden türetildiğini söyler. Müellif daha sonra şöyle devam etmektedir: "el-Ahfeş ve el-Muberred'den nakledilen ism-i tafdil kiyâsî olarak sulâsî mezîd fiillerden de türedildiği bilgisi güvenilir değildir".¹²¹ Daha önce de dediğimiz gibi Arap dilinde derin bir birikime sahip olan Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde derlediği bilgileri olduğu gibi kabul etmez. Bilakis o, bilgileri detaylı bir şekilde incelemektedir.

1.5.9. ez-Zeccâc

Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde önemli dilcilerden olan Ebû İshâk b. es-Sırrî b. Sehl ez-Zeccâc'tan (ö. 311/923) aktarımda bulunmuştur. Molla Halil, eserinin on dokuz yerinde ez-Zeccâc'tan alıntı yapmıştır.¹²² Molla Halil, ez-Zeccâc'tan yararlanırken genel olarak *خلفا للزجاج* "ez-Zeccâc'tan farklı olarak", *عند الزجاج* "el- ez-Zeccâc'a göre..", *قال الزجاج* "ez-Zeccâc demiştirki...", gibi ifadeleri kullanmaktadır. Müellif, *إذا* "fucâiye" konusunu işlerken şöyle söylemektedir: ez-Zemahşerî'nin ez-Zeccâc'ın görüşünü benimseyerek, *إذا* "fucâiye"nin zaman zarfı olup mukadder bir *فاجع* için ma'mul olduğunu söylemiştir.¹²³ Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde sarf konusunu işlerken beşinci bâbın masdarı hakkında şöyle demektedir: "ez-Zeccâc ve İbn Uşfûr, Sibeveyhi'den farklı olarak *فعل* nin masdarı genel olarak *فعل* şeklinde geldiğini söylemişlerdir".¹²⁴

1.5.10. el-Farisî

Bağdat dil ekolüne mensûp olan Ebû 'Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffar el-Farisî (ö. 377/987) de Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eserinde kendisinden istifade ettiği önemli dil âlimlerindedir. Molla Halil, *el-Kâmûs*'unda yaklaşık olarak kırk meselede Ebû 'Alî el-Farisî'den alıntı yapmaktadır.¹²⁵ Molla Halil, Ebû 'Alî el-Farisî'den alıntı yaparken genel olarak *حكى أبو علي* "Ebû 'Alî anlatmıştır.." *كما قال أبو علي* "Ebû 'Alî dediği gibi..", *خلفا لأبي علي* "Ebû 'Alî'den farklı olarak" gibi ifadeleri kullanmaktadır. Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde ismi

¹¹⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 143.

¹¹⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 143.

¹¹⁸ el-Muberred için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 43, 81, 86, 125, 132, 134, 199, 218, 237, 256, 286, 287, 299, 301, 304, 306, 310, 316, 323, 333, 336, 382, 383, 392, 394, 407, 409, 428, 446, 453, 459, 470, 485, 486, 521, 537, 539, 583, 586, 624, 627, 649, 716, 718, 738, 758; c. 2, 4, 51, 72, 77, 103, 126, 129, 133, 137, 140, 212, 218, 273, 300, 307, 341, 390, 404, 413, 421, 441, 442, 443, 453, 465, 511, 522, 524, 548, 553, 560, 562, 597, 653, 664, 675, 744, 764, 782, 783.

¹¹⁹ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 553.

¹²⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 553.

¹²¹ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 212.

¹²² ez-Zeccâc için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 119, 133, 236, 251, 355, 362, 418, 612; c. 2, 164, 177, 391, 419, 420, 437, 438, 557, 594, 646, 766.

¹²³ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 152.

¹²⁴ es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 2, s. 177.

¹²⁵ el-Farisî için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı)*, c. 1, s. 129, 255, 285, 286, 341, 357, 359, 376, 423, 560, 571, 572, 592, 608, 682, 685, 731, 762; c. 2, s. 113, 179, 203, 216, 246, 255, 256, 273, 366, 371, 404, 405, 416, 451, 454, 456, 550, 604, 615, 650, 735, 761.

geçen âlimden alıntı yaparken bazen Ebû 'Alî, bazen Ebû 'Alî en-nahvî bazen de Ebû 'Alî el-Farisî diyerek kendisinden istifade etmiştir.

Molla Halil'in Ebû 'Alî el-Farisî'den nakil yaptığı birkaç meseleyi burada izah etmeye çalışacağız. Molla Halil, *el-Kâmûs*'ta *el-Kâfiye* adlı eserini münâdâ konusunu şerh ederken şöyle demektedir: وفيه رد على أبي (يُحَرِّفُ نَائِبٍ مَتَابَ أَدْعُو) "Bu ibarede علي حيث جعل حرف النداء أسماء أفعال، فإن منها ما يكون على حرف واحد وأسماء الأفعال لا تكون كذلك، Ebû 'Alî'ye bir reddiye vardır. Zira Ebû 'Alî'ye göre nidâ harfi fiil manasında olan isimlerdir. Ancak nidâ edatlarından bir harfli olan varken fiil manasında olan isimler ise böyle değildir". Görüldüğü gibi Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde Ebû 'Alî el-Farisî'nin bu görüşünün doğru olmadığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Zira Molla Halil, âlimlere nisbet edilen görüşleri olduğu gibi kabul etmez bilakis bunların doğru olup olmadıklarını detaylı bir şekilde incelemektedir. Molla Halil, nahiv konusunda Ebû 'Alî el-Farisî'den alıntı yaptığı gibi sarf ilminin önemli bir konusu olan 'ilâl olgusu ve mu'tel sözcükler hakkında da ondan nakilde bulunmuştur. Nitekim Arapçada bir kelimeye 'illet harfi olan zaid eliften sonra gelen vâv harfinin hemzeye dönüşmesi gerekmektedir. Ancak عَوَّلُر kelimesi bu özellikleri taşımasına rağmen kendisinde böyle bir değişim meydana gelmediği görülmektedir. Molla Halil, söz konusu kelimenin kural dışı gelmesinin nedenini Ebû 'Alî el-Farisî'den şöyle nakletmektedir: "Vâv, mutatarife (kelimenin sonuna) yakın olmasına rağmen sahih (hemzeye dönüşmemesinin) kalmasının sebebi; çünkü zaruret için mahzûf olan yâ maksud olduğu için talaffuz hükmündedir. Dolayısıyla vâv takdiren kelimenin sonundan uzak olduğu için hemzeye dönüşmemiştir".¹²⁶ Molla Halil, *el-Kâmûs*'un başka bir yerinde "و" ve "وَدَّ" kelimelerinden sonra gelen لُو harfinin نُ gibi masdariyye olup bunu ispat edenlerin de el-Ferrâ, Ebû 'Alî, Ebû'l-Bekâ (ö. 616/1219), et-Tebrîzî (ö. 746/1345) ve İbn Mâlik olduğunu söyler.¹²⁷

1.5.11. İbn Cinnî

Bağdat dil ekolüne mensûp Ebû 'Alî el-Farisî'nin meşhur öğrencisi Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî (ö. 392/1002) de *el-Kâmûs* adlı eserin kaynakları arasında yer almaktadır. Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde yaklaşık olarak yirmi sekiz meselede İbn Cinnî'den alıntı yapmaktadır.¹²⁸ Molla Halil, *el-Kâmûs* adlı eserinde zikri geçen âlimden bahsederken bazen İbn Cinnî, bazen de Ebû'l-Feth diyerek kendisinden alıntı yapmıştır. Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eserinde İbn Cinnî'den yaptığı nakillerin genel olarak kıraat ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Molla Halil, nûn-ı sakile ile te'kîd olunmuş نُونُ fiili hakkında bilgi verirken şöyle demektedir: "İbn Cinnî, فِيمَا تَرَى¹²⁹ fiilini merfu bir nûn ve kendisinden önce sakin bir yâ ile okumuştur. Bunu da لَمْ يُوْفُونَ بِالْحَارِ "Komşusuna vefasızdırlar" şiirine istinaden yapmıştır".¹³⁰ Molla Halil, nûn-i tekidin لا ile menfi olan bir fiile bitişme hususunu şöyle söylemektedir: "İbn Cinnî، لا تُصَيِّبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا "içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz"¹³¹ ayeti ile delil getirerek nûn-i tekidin لا ile menfi olan bir fiile bitişmesini kıyâsî kılmıştır".¹³² Ancak Molla Halil, nûn-i tekidin menfi bir fiile bitişmesinin nadir olduğunu beyan etmiştir.¹³³

1.5.12. İbn 'Ufûr

Molla Halil, eserin mukaddimesinde *el-Kâmûs*'un ana kaynakları arasında zikretmediği halde kendisinden istifade ettiği önemli bir dil âlimi de Ebû'l-el-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî'dir (ö. 669/1270). Kaynaklarda İbn 'Ufûr ile meşhur olan bu zatın ismi yaklaşık olarak Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eserinde yirmi üç kere geçmektedir.¹³⁴ Molla Halil, İbn 'Ufûr'dan istifade ederken genel olarak جوز ابن عصفور "İbn 'Ufûr caiz kılmalıdır.." قال ابن عصفور "İbn 'Ufûr demiştirki.." vb. ifadeleri kullanmaktadır. Molla Halil, كَائِنِ temyizinden bahsederken bunun genellikle cer harfi olan من ile mecrur olduğunu, bazen de mansûb geldiğini söylemektedir.¹³⁵ Ancak müellif, daha sonra İbn 'Ufûr'un كَائِنِ temyizinin mansûb olarak gelmesinin caiz görmediğini nakleder.¹³⁶

¹²⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 113.

¹²⁷ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 735.

¹²⁸ el-Farisî için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 151, 183, 215, 255, 290, 361, 462, 476, 560, 561, 600, 605, 667, 748; c. 2, s. 216, 289, 489, 494, 519, 542, 572, 606, 650, 696, 758, 761, 770, 772.

¹²⁹ Meryem, 19/26.

¹³⁰ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 772.

¹³¹ el-Enfâl, 8/ 25.

¹³² es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 770.

¹³³ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 2, s. 770.

¹³⁴ İbn 'Ufûr için bkz. es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 290, 447, 461, 505, 688, 689, 736, 738, 740, 765; c. 2, s. 202, 276, 389, 413, 521, 545, 574, 612, 641, 653, 665, 674.

¹³⁵ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 736.

¹³⁶ es-Siirdî, *el-Kâmûs*'u's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni (tahkik kısmı), c. 1, s. 736.

Yukarıda isimleri verilen âlimlerin dışında Ebû Alî Kutrub (ö. 210/825), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû'l-'Abbâs Sa'leb (ö. 291/904), İbn Dureyd (ö. 321/933), İbn Durusteveyh (ö. 347/958), Ebu'l-Bekâ' (ö. 616/1219), Ebû 'Alî eş-Şevlebin (ö. 645/1249), gibi yetkin âlimler de Molla Halil'in *el-Kâmûs* adlı eserin kaynakları arasında yer almaktadır.

Sonuç

Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan Molla Halil, Bugünkü Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan Siirt ilinde yaşamıştır. Molla Halil, İslam âleminin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdendir. Henüz küçük yaşlardan itibaren okumaya meraklı olan Molla Halil'in üstün kabiliyeti babası ve aynı zamanda ilk hocası olan Molla Hüseyin b. Molla Halid el-Golâti tarafından fark edilmiş ve iyi bir tahsil alabilmesi için dönemin gözde medreselerine gönderilmiştir. Molla Halil, Hizan, Bitlis, Tillo, Cizre ve Irak'ta bulunan medreselerde dini ilimlerin bütün alanlarından ders alarak medrese eğitimini tamamlamıştır. Molla Halil, sayıları kırkı aşan eserleri sayesinde *Osmanlı Müellifleri, Hediyeü'l-'Arifin, el-A'lâm ve Mu'cemu'l-muellifin* gibi uluslararası kaynaklara girebilmeyi başaran ender âlimlerdendir. Nitekim Molla Halil'in yazmış olduğu bazı eserler halen şark medreselerinde okutulmaktadır. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde duraklamaya uğrayan telif çalışmaları Molla Halil'in etkisiyle yeniden canlanmaya başlamıştır. Onun etkisiyle şark bölgesinde ilmi faaliyetler daha fazla artmıştır. Molla Halil'in yazmış olduğu *el-Kâmûs* isimli eseri, kaynak ve içerik bakımından Arap dili alanında neredeyse emsali olmayan bir eserdir. Nitekim yaptığımız araştırma neticesinde o, nahvin ilk dönem âlimlerinden olan Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, Sibeveyhi, el-Kisâî, el-Ferrâ, ez-Zeccâc, Ebû 'Alî el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi dillilerden bolca nakillerde bulunmuştur. Molla Halil'in kendinden önceki âlimlerden istifade ederken çoğu zaman onlardan aldığı ibareyi olduğu gibi değil de bilakis kendine özgü bir metodla özetlediği görülmektedir. Molla Halil, farklı görüşleri sunmakla yetinmez bununla birlikte bu görüşleri mukayese eder ve mukayese neticesinde bazılarını reddeder bazılarını da kabul eder. Molla Halil, *el-Kâmûs* isimli eserinde alışılmamış bir yöntemle başvurduğu görülmektedir. Zira kendisi bu eserde nahiv, sarf ve bedî' ilminin konularını geniş bir şekilde ele almıştır. Büyük bir ihtimalle Molla Halil, es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinden etkilenerek böyle bir yöntemle başvurmuştur. Bir ansiklopedi niteliğinde olan *el-Kâmûs*, hemen hemen öğrencilerin Arap dili ile ilgili ihtiyaç duyduğu bütün konuları içermektedir.

KAYNAKÇA

- el-'Akkârî, Şihâbüddîn Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed İbnu'l-'İmâd (1986). *Şezerâtu'z-zehab fi ehbâri men zehab*. (Tahkik), Abdulkadir Arnavût, Mahmûd Arnavût, Dımaşk: Dâru İbn Kesir.
- el-Bâbânî, İsmail Paşa (1951). *Hediyeü'l-'arifin*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî.
- Benli, Mehmet sami (2005). "el-Mufasssal". *DİA*. (c. XX, s. 368-369). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Câmî, Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed (2016). *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*. Diyarbakır: Seyda Yayınları.
- el-Cevziyye, Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kâyyim (1954). *İrşâdu's-Sâlik ilâ Hâlli-i Elfiyyeti İbn Mâlik*, Tahkik, Muhammed b. 'Avvâd b. Muhammed es-Sehlî, Riyâd: Advâu's-Selef.
- Çağmar, M. Edip (2009). Molla Halil El-İs'irdî'nin Risâletun Fi İlmi't-Tecvîd Adlı Eseri. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. II, s. 154.
- Celebi, Muharrem (1989). *Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış*. D.E.Ü. sayı: 5, s. 1-31.
- DiA (1998). Abdulgafûr-i Lârî. *DİA*. (c. I, s. 204-205). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karakaya, Nejdî (2006). *Bir Dilci Olarak Molla Halil es-Si'irdî*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmâmuddîn İsmail b. Ömer, (1991). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetu'l-Me'ârif.
- Kılıç, Hulusi (1996). "Firûzâbâdî". *DİA*. (c. XIII, s. 142-145), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gökçe, Cüneyt (2015). Molla Halil Es-Si'irdî, Hayatı, Eserleri ve Tekfir Problemine Bakışı Nehcû'l-Enam Adlı Eseriyle Sınırlı. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXXIV, s. 78.
- Gümüş, Sadrettin (1999). Râdî el-Estirâbâdî. *DİA*, (c. XXXIV, s. 387-388), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kehhâle, Ömer Rıdâ (1993). *Mu'cemu'l-Muellifin*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Mertoğlu, Mustafa Öztürk-Mehmet Suat (2013). Zemaşherî. *DİA*. (c. 44, s. 235-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Okumus, Ömer (1993). Câmî, Abdurrahman. *DİA*. (c. VII, s. 94-99). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öncü, Mustafa (2013). Molla Halil es-Siirdî'nin 'Basiretu'l-Kulûb Fi Kelâmi 'Allâmi'l-Ğuyûb' Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi. "Basılmamış Doktora Tezi", Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbalıkçı, M. Reşit (1999). İbn Hişâm en-Nahvî. *DİA*. (c. XX, s. 74). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, Abdullah (2018). *Molla Halil es-Si'irdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlili*. "Basılmamış Doktora Tezi", Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pakış, Ömer (1996). *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2005). Molla Halil es-Siirdî. *DİA*. (c. 31 s. 250). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- es-Sibeveyhi, Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî (1988). *el-Kitâb*. Tahkik, Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetu'l-Hânicî.
- es-Siirdî, Molla Halil, *el-Kâmûsu's-Sâni fi'n-Nahvi ve's-Sarfi ve'l-Me'âni*. Devam olmakta olan doktora tezimizin tahkik kısmıdır.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (1986). *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*. Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- Şener, Mehmet (1993). Çârperdî. *DİA*. (c. VIII, s. 230-231), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Tekin, Ahmet (2018). İbnu'l-Hâcib İle Molla Halil es-Si'İrdî'nin El-Kâfiye Adlı Eserlerinin Mukayesesi. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. III, s. 887-902.
- , (2019). Çârperdi'nin "el-Muğnî fi 'İlmi'n-Nahv" Adlı Eseri. *Mardin: II. Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*.
- , (2019). Molla Halil es-Si'irdî ve el-Manzûmetu'z-Zumurrudiyye Adlı Eseri. *Ankara: Uluslararası Taras Shevchenko Kongresi*, 1-3.
- Turan, Abdalbâki (1999). İbn Mâlik. *DİA*. (c. XX, s. 169). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tüccar, Zülfikar (1995). FERRÂ, Yahyâ b. Ziyâd. *DİA*, (c. XII, s. 406-408), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yürter, Hamut (2018). *Abdulkerîm El-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi*. Basılmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ez-Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer b. Ahmed (tsz.). *el-Keşşâf'an Hakâik-î Gavâmid-î't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- ez-Zirikli, Hayreddin (2002). *el-A'lâm kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-arab ve'l-müstarebîn ve'l-müştêrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.